

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

**KELAMDA KADER ANLAYIŞININ İNSAN
DAVRANIŞLARINI BELİRLEMEDE ROLÜ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Zuha Döndü SEVEN

Ankara - 2003

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

**KELAMDA KADER ANLAYIŞININ İNSAN
DAVRANIŞLARINI BELİRLEMEDE ROLÜ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Zuha Döndü SEVEN

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Hadi ADANALI

Ankara - 2003

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (KELAM) ANABİLİM DALI

KELAMDA KADER ANLAYIŞININ İNSAN DAVRANIŞLARINI BELİRLEMEDE ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Hadi ADANALI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	VI
Tezin Konusu ve Amacı.....	VI
<u>BİRİNCİ BÖLÜM:</u>	
KAZA VE KADER KAVRAMLARININ ANALİZİ.....	VII
A. KADER KAVRAMI.....	VII
1. Kader Kavramının Anlamı ve İçeriği.....	VII
2. Kaza Kavramının Anlamı ve Mahiyeti.....	VIII
3. Kaza ve Kader Kavramlarının Kelam Disiplininde Anlamları.....	X
4. Kur'an-ı Kerim'de Kader Kavramı.....	X
5. Kur'an-ı Kerim'de Kaza Kavramı.....	XIX
B. KUR'AN-I KERİM'DE KADER ANLAYIŞIYLA İLGİLİ OLDUĞU İDDİA EDİLEN DİĞER AYETLER.....	XX
1. Allah'ın Sıfatları.....	XX
2. İnsana Ait Fiiller.....	XXIII
3. İnsanın Hür Olduğuna İşaret Eden Ayetler.....	XXVI
C. KELAMDA KADER TARTIŞMALARININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KADER ANLAYIŞLARI.....	XXVIII
1. Kader Probleminin Ortaya Çıkışı.....	XXVIII
2. Kader Anlayışının, Yapılanları Meşrulaştırmak İçin Kullanılması ve Emevi Örneği.....	XXX
3. Hasan el- Basri'nin Kader Risalesi.....	XXXII
4. Kelam İlminde Kader Problemi ile İlgili Temel Yaklaşımlar.....	XXXV
5. Kader Anlayışlarının Değerlendirilmesi.....	XLV
İKİNCİ BÖLÜM:	
KUR'AN-I KERİM'DE KADER ANLAYIŞI VE İNSAN OLGUSU.....	XLIX
A. İNSANLARIN ÖZELLİKLERİ.....	XLIX
1. İnsan Tabiatının Tasviri.....	XLIX
B. İNANMAYANLARIN KADER ANLAYIŞI KARŞISINDA GÖSTERDİĞİ TEPKİLER.....	LIX
1. Cahiliye Dönemi Kader Anlayışı.....	LIX
2. İnanmayanların Kader Anlayışı.....	LXI
C. İNANANLARIN KADER ANLAYIŞI KARŞISINDAKİ TUTUMLARI.....	LXII
1. İnananların Tutumları.....	LXII
2. Seçilmiş İnsanlar.....	LXV
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:	
HADİSLERDE KADER ANLAYIŞI.....	LXXIII
1. Kader İncancının İman Esaslarından Sayıldığı Rivayetler.....	LXXIII
2. Kader Anlayışının Tanımlandığı Rivayetler.....	LXXIV
3. Allah'ın Bilgisinin Geleceği Belirlediğini İma Eden Rivayetler.....	LXXVI
4. Kader İncancı İle Ameller Arasında ki İlişki.....	LXXVII
5. Kur'an ve Hadislerde Kader Anlayışı İle İlgili Farklılıklar.....	LXXXII
SONUÇ.....	LXXXIII
BİBLİYOGRAFYA.....	LXXXVI

ÖNSÖZ

Kader, üzerinde epey çalışılmış ve halen çalışılıyor olan bir konudur. Muhtemelen bu konuya ilgi, ileride de muhafaza edilecek ve bir çok disiplinle bağlantılı olarak araştırılacaktır. Kaderin ne olduğuna dair varolan bu ilgi ve merakın en önemli sebebi, genelde Allah ile mahlukat ve özelde de Allah ile insan arasındaki ilişkiyi belirleyen merkezi bir kavram olmasıdır. İnsanın kendi güç ve yeteneklerini anlayabilme ve Allah'ı tanıyabilme açısından kader kavramı kilit bir noktada bulunmaktadır. Çünkü kader anlayışına paralel olarak Allah'ın mahiyetine dair verdiğimiz cevaplar, kendi alanıyla sınırlı kalmayacak, insanın yapabilme yetisini ve gücünü belirleyecektir.

Sahabe döneminden itibaren tartışılan kader konusuna, iki yönden yaklaşılmaktadır. Bunlardan birincisi, her şeyin mutlak ve tek yaratıcısı Allah olduğu için insan fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını öne sürmektedir. İkincisi ise insanların Allah tarafından uyarılmalarına, insanlara vahiy gönderilmesine ve insanların ceza ya da mükafatla karşılaşılacak olmalarına dikkat çekerek, insanların fiillerini kendi yarattığını iddia etmektedir.

Bu kader anlayışlarının oluşmasında etkili olan unsurları incelediğimiz çalışmamızda aynı zamanda kader anlayışının gündelik hayatta ne kadar var olduğunu da sorguladık. İnsanların bir karar alırken veya bir işe başlarken kader konusunu göz önünde bulundurup bulundurmadıklarına işaret ettik.

Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinin her aşamasında, bana yardımcı olan, yönlendirmeleriyle ve tashihleriyle her anlamda danışmanlık yapan saygı değer Hocam, Yrd. Doç. Dr. Hadi ADANALI'ya, çalışmamızda yaptıkları eleştirilerle yönlendirici olan Doç. Dr. İlhami GÜLER ve Yrd. Doç. Dr. Gürbüz DENİZ Hocaya teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Amacı

Biz bu çalışmamızda, en yaygın tanımıyla “Allah’ın olacak her şeyin ne zaman ve ne şekilde olacağını, ezelde tespit ve tayin etmesi”¹ şeklinde ifade edilen kader anlayışının İslam dinine uygun olup olmadığını araştırmayacağız. Burada çalışmayı hedeflediğimiz konu, mevcut kader anlayışımızın oluşmasında nelerin etkili olduğunu tespit etmek, kader anlayışının insan davranışlarını belirlemede nasıl bir etkiye sahip olduğu ve bu konuyla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim ve Hadislerin işaret ettiği noktaları ortaya çıkarmak, kelamcıların söz konusu mevzuya yaklaşımlarını göstermektir.

Tezin Alanı ve Yöntemi

Çalışmamızda sadece bir ilke ve kavramı değil, dinin bütünlüğünü gözeterek, kader inancı ile davranışlarımız arasındaki ilişkiyi ortaya koymaya çalışacağız. Ayrıca bu çalışmamızda din dilinin kendine has yapısını göz önüne alacağız; yani bir yandan Tanrı’nın kâdir, âlim, mûrid, hâlık olduğunu bildiren metinlerle, diğer yandan insanın sorumluluğuna işaret eden ayetleri bir arada değerlendireceğiz. Bunun yanı sıra nüzul ortamını göz önünde bulundurarak ayetlerde anlatılmak istenen manayı yakalamaya çalışacağız.

Bu çalışmamızda öncelikle söz konusu anlayışı ifade eden, kaza ve kader kelimelerinin incelemesini yaptık. Kavramların sözlük anlamlarını verdikten sonra, Kur’an-ı Kerim’de ne anlamda kullanıldıklarını gösterdik. Daha sonra kaderle ilgili tartışmaların nasıl başladığını ve konuyla ilgili temel yaklaşımları özetledik. Bir sonraki bölümde inananların ve inananların kadere yaklaşımlarını açıklayan ayetleri inceledik. Böylece Kur’an-ı Kerim’de bahsi geçen kader anlayışlarını ortaya koymayı hedefledik. Hadisler ile ilgili bölümde ise, hadis rivayetlerinde gerek sorulan sorularla gerekse bu sorulara verilen cevaplarla ortaya çıkan, insanların ulaştıkları kader anlayışını tahlil etmeye çalıştık.

İlgili kelimelerin analizlerinde, temel olarak ilk döneme ait sözlüklere bakmaya dikkat ettik. Kader konusuyla ilgili tartışmaları ve temel yaklaşımları izah ederken, öncelikle Eş’ârî’nin, *Makalat* ve *İbane*’sine; Maturîdî’nin *Kitabü’t Tevhid*’ine baktık. Hak ve sapık mezhepleri açıklamak üzere kaleme

alınmış olan, Şehristanî'nin *el- Milel ve'n Nihal* kitabı ile Bağdadi'nin *el-Fark beyne'l Fırak* kitaplarından da sıkça faydalandık. Kur'an-ı Kerim'de geçen kader anlayışlarını incelediğimiz bölümde ise tefsir kitapları bize çok fazla yardımcı olmadı. Çünkü onlar konuyu bizim yaklaşımımızla ele almamaktadırlar. Bununla birlikte mealler arasında Muhammed Esed'in *Kur'an Mesajı meal-tefsir*'i ile Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirinden faydalandık. Hadislerde geçen kader anlayışı ile ilgili yaklaşımı incelerken de, Kütüb-i Tisa'ya öncelik verdik.

BİRİNCİ BÖLÜM:

KAZA VE KADER KAVRAMLARININ ANALİZİ

A. KADER KAVRAMI

1. Kader Kavramının Anlamı ve İçeriği

Kader kelimesinin sözlüklerde anlamları şu şekilde verilmektedir:

1. Bir şeyin ölçüsü miktarı.²
2. Kaza ve hüküm.³

¹ Nureddin Sabûnî, *Mâturîdiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topaloğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara-1991, s. 194.

² Ebü'l-Feyz Zebidî, *Tacu'l Arus Fi Şerhi'l-Kamus*, Daru'l Fikir Yayınları, Beyrut-1994, VII, s. 370.

Bkz. Ebu Cemaleddin İbn-i Manzur, *Lisanu'l Arab*, 10.baskı, Sadr Matb., Beyrut-tsz., V, s. 74.

³ Zebidî, a.g.e., s. 74.

3. Güç, güç yetirmek. ‘Kadere aleyhi’, gücü yetmek anlamındadır.⁴
4. Bölüştürmek, paylaşmak. ‘Ve kederal rızka’, ifadesi ise rızkı bölüştürmek, paylaşmak demektir.⁵
5. el-kadru kelimesi, fetha ve sükûnle kolaylık, zenginlik yada servet anlamlarına gelir. Kelime güçten kaynaklanan bir kolaylığı ifade eder. “Kudratın” ve “makdurate” kelimeleriyle aynı anlamda olup ‘Ve-racülün zü kudretin’ demek ‘zengin adam’ anlamındadır.⁶
6. El-Kadru kelimesinin diğer bir anlamı da daraltmak, sıkıştırmaktır.
7. El-kadru kelimesi ta’zim etmek ululamak manasını da ifade eder.⁷
8. Sözlükler, bize el-kadru kelimesinin bir şeyi bir şeye kıyas etmek anlamını da verir.⁸
9. Kelime küçük yada büyük arası orta anlamına da gelir.⁹

Kaddera kelimesi ise; enine boyuna düşündü, düzenleme yaptı manasındadır.¹⁰

Bütün bu sözlüklerde, kader kelimesi ve türevlerinin Kur’an-ı Kerim’de kullanımlarına da işaret edilmiştir. Biz kader kelimesinin Kur’an-ı Kerim’deki kullanımlarını ayrı bir başlıkta inceleyeceğimiz için, burada bu örneklendirmeleri vermeyeceğiz.

2. Kaza Kavramının Anlamı ve Mahiyeti

Kaza kavramı, Allah’ın mahlukata dair hususları tayin ve tespit ettiği anlamında, çoğunlukla kader kelimesiyle birlikte kullanılmaktadır. Ve sözlüklerde kelimenin şu anlamları verilmektedir:

1. Karar, hüküm, karar verme.¹¹
2. Kadılık makamı ve memuriyeti.¹²

⁴ İbn Manzur, a.g.e., V, s. 76.

⁵ a.g.e., V, s. 76.

⁶ a.g.e., V, s. 76; Bkz. Zebidî, a.g.e., VII, s. 371.

⁷ Zebidî, a.g.e., VII, s.371. Bkz. İbn Manzur, a.g.e., V, s. 77.

⁸ İbn Manzur, a.g.e., V, s. 76. Bkz. Zebidî, a.g.e., VII, s. 372.

⁹ Zebidî, a.g.e., VII, s. 372,373. Bkz. Ebu Tahir Muhammed Firuzabadi; *Kamusü'l-Muhit*, Çev. Asım Efendi, Bahriye matb. , İstanbul-1305, II, s. 619.

¹⁰ Zebidî, a.g.e., VII, s. 373.

¹¹ Zebidî, a.g.e., XX, s. 84; bkz. D.B. Macdonald, “Kaza” , *İslam Ansiklopedisi*, 3.Baskı, M.E.B. Yayınları, İstanbul-1977, VII, s. 493.

¹² Macdonald, a.g.m., VII, s. 493.

3. Kadı'nın hükmü.¹³
4. Bildirmek, haber vermek.¹⁴
5. Emretmek.¹⁵
6. Yaratmak, yapıp bitirmek.¹⁶
7. Daha önce ihmal edilen dini sorumlulukların yerine getirilmesi.¹⁷
8. Tanrısal akılda varolan karar ve hükümler¹⁸ veya Allah'ın ebedi ve külli takdiri.¹⁹
9. Ölüm,²⁰ ani ölüm.²¹

Maturîdî ise kelimenin hüküm verme ve karar anlamlarının yanı sıra, bir şeyin layık olduğu sonucu belirlemek anlamına da geldiğini, söylemektedir. Ve kelimenin bu anlamına binaen, kaza kavramının nesne ve olayları yaratma anlamını da taşıdığını söyler. Çünkü Maturîdî'ye göre yaratmak, her şeyin yaratılışına en uygun düşecek nitelikte bulunmasını sağlamaktır.²²

Kaza kelimesinin anlamları verilirken, din tarafından geliştirilen anlamlarına da işaret edilmiştir. Kelimenin öz anlamı ilk üç maddede verdiklerimizdir. Diğer anlamlar Kur'an-ı Kerim'den örneklerle sözlüklerde izah edilen gelişmiş anlamlardır. O halde, Kaza kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de farklı bağlamlarda değişik manalara gelecek şekilde kullanılmıştır. Kelimenin kavramsal çerçevesinin, orijinal anlamından sapma gösterebileceği ifade edilmektedir.²³

¹³ Kaldy Nagy, "Kada", *Encyclopedia of Islam*, New Edition, Leiden-1978, IV, s. 364.

¹⁴ Zebîdî, a.g.e., XX, s. 84. Bkz. Ebu Mansur el-Maturîdî, *Kitabü't-Tevhid Tercümesi*, Çev. Bekir Topaloğlu, İSAM Yayınları, Ankara- 2002, s. 391.

¹⁵ Zebîdî, a.g.e., XX, s. 84. Bkz. Maturîdî, a.g.e., s. 392.

¹⁶ Zebîdî, a.g.e., XX, s. 84,85. Bkz. Maturîdî, a.g.e., s. 392.

¹⁷ Nagy, a.g.m., IV s. 364. Bkz. Macdonald, a.g.m., VII, s. 493.

¹⁸ Nagy, a.g.m., IV, s. 364.

¹⁹ Macdonald, a.g.m., VII, s. 493.

²⁰ Zebîdî, a.g.m., XX, s. 84.

²¹ Nagy, a.g.m., IV, s. 364.

²² Maturîdî, a.g.e., s. 391.

²³ Nagy, a.g.m., IV, s. 364.

3. Kaza ve Kader Kavramlarının Kelam Disiplininde Anlamları

Kaza kelimesinin ıstılah anlamı, “ezelden ebede kadar olagelen ahval ve hadisatta hakim olan külli ilahi hükümdür”²⁴ şeklinde anlaşıldığı gibi “Allah’u Tealanın iradesinin belirli zaman ve belirli sebeplere istinaden eşyalara taalluk etmesidir,”²⁵ anlamında da tanımlanmaktadır. Bu tanımlar, tüm kelam ekollerinin üzerinde mutabık olduğu tanımlar değildir.

Bazen kaza ve kader kavramları aynı anlamda anlaşılırken, kimi zaman da araları tefrik edilerek, kavramlara farklı manalar verilmiştir. Maturîdîler kazayı “ezelde takdir ve tayin edilen şeylerin zamanı gelince, ezelde takdir edildiği şekilde, Allah tarafından meydana getirilmesi” olarak tanımlarken, Eşariler, Maturîdîlere nispetle kadere kaza, kazaya kader manası verirler.²⁶ Benzeri bir tanımlama Cürçânî tarafından da yapılmaktadır: “Kaza tüm mahlukatın Levh-i Mahfuz’da toptan bir şekilde varolmasıdır. Kader ise hâdiselerin ferd ferd şartlar yerine geldikten sonra oluşmasıdır.” Bu tanımlamaların yanı sıra bu kavramlara, Allah’ın tabiata dair tespit ettiği kurallar, kanunlar şeklinde anlamlar verildiğine de şahit olmaktayız. Ragıb el-İsfehani ise, Allah’ın varlıklara dair taktirinin iki noktaya işaret ettiğini söyler. Bunlardan birincisi yarattığı nesnelere güç vermek, diğeri ise mahlukatı nihai özellik ve şekillerine kavuşturmasıdır.²⁷

Kader kavramı genelde şu şekilde de anlaşılmaktadır: Kâinata yaratılan her varlığın kendine has bir kaderi vardır. İnsanın kaderi ise, ona akıl ve irade verilmesi nedeniyle iyilik ve kötülük işleyebilecek nitelikte yaratılmış olmasıdır.²⁸

4. Kur’an-ı Kerim’de Kader Kavramı

Kur’an-ı Kerim’de ‘kader’ kelimesinin gerek ‘birinci dereceden’²⁹ anlamları, gerekse ‘Allah’ın eşyaya dair hususları önceden belirlediği’ şeklinde Kelam literatüründe kullanılan anlamı geçmektedir.

²⁴ Macdonald, a.g.m., VII, s. 41.

²⁵ Seyyid Şerif Ali B. Muhammed B.Ali Cürçânî, *Tarifât*, Osmaniye Matb. , İstanbul- tsz. , s. 116 .

²⁶ Sabuni, a.g.e., s. 194.

²⁷ Hüseyin b. Muhammed Ragıb İsfehani, *El-Müfredat Fi Garibi'l-Kur'an*, Haz.Safvan Adnan Davudî, Daru’ş-Şamiyye Matb. , Beyrut-1992, III, s. 658.

²⁸ Ahmet Akbulut, “Allah’ın Takdiri-Kulun Tedbiri” *A.Ü.İ.F.D.*, XXXIII, s. 130.

²⁹ ‘birinci dereceden’ anlamlar ifadesi ile kastettiğimiz, *kader* kelimesinin, bir önceki başlıkta verdiğimiz: güç yetirme, ölçü, miktar, kudret, kaza, hüküm, rızkı daraltma, büyük ile küçük arası orta, şeklinde verdiğimiz lügat anlamlarıdır.

Kur'an-ı Kerim'de 'kader' kelimesi, otuzu aşkın yerde ya bir insanı ya da bir nesneyi tanımlarken kullanılmıştır. Şimdi bunları görelim:

1. Ölçü, (rızk) miktar(ı) , hacim, süre:

*...kristal benzeri, [ama] gümüşten-ve hacimlerini yalnız kendileri tespit edecek. (76. İnsan: 16)*³⁰

2. Allah'ı gereği gibi değerlendirmek, Allah hakkında doğru bir anlayışa sahip olmak, kavramak, düşünüp hesaplamak:

*Nitekim onlar, "Allah insana hiçbir şey vahyetmemiştir!" derken Allah'ı gereği gibi kavramadıklarını göstermişlerdir...(6. En'am: 91)*³¹

3. Güç ve güç yetirmek, malik olmak, egemen olmak, yapabilmek edebilmek, elde etmek:

*Ve geçmiş vahiylerin mensupları bilsinler ki Allah'ın lütfu üzerinde hiçbir güçleri yoktur;...(57. Hadid: 29)*³²

4. Bir yerde ise 'kazanlar' anlamında bir kullanım geçmektedir.³³

Kader kelimesinin, 'kâdirun, kâdirune, kâdirine, kadîr, kaddera, kadren, muktedir' şeklinde gelen türevleri ise Allahu Tealanın isimleri ve sıfatlarıdır. Kur'an-ı Kerim'de, yüzü aşkın yerde Allah, 'kadera' fiilinin ve bu fiilin türevlerinin öznesi olarak kullanılmıştır. Söz konusu kelime ve türevleri şu anlamlara gelmektedir:

1. Ölçü, miktar, ölçmek, ölçülü ve idareli vermek:

*RIZKI dilediğine bolca, dilediğine sınırlı ölçüde veren Allah'tır. Hal böyleyken, [bol rızık verilenler] dünya hayatıyla sevinirler; oysa, ahiret hayatı yanında dünya hayatı yalnızca geçici bir doyumdan, bir avuntudan ibarettir.(13. Rad: 26)*³⁴

³⁰ Çalışmamız da kullandığımız ayetlerin mealleri şu çeviriden alınmıştır: Muhammed Esed; *Kur'an Mesajı meal-tefsir*, Çev. C. Koytak, A. Ertürk, İşaret Yayınları, 1999; bkz. 32. Secde: 5; 70. Mearic: 4; 13. Rad: 17; 65. Talak: 7.

³¹ Bkz. 22. Hac: 74; 39. Zümer: 67; 48. Fetih: 21; 74. Müddesir: 18-20.

³² Bkz. 16. Nahl: 75,76; 5. Maide: 34; 10. Yunus: 24; 76. İnsan: 16; 2. Bakara: 236,264; 14. İbrahim: 18; 34. Sebe: 11; 68. Kalem: 25; 97. Kadir: 1-3: Kadir gecesi ile ilgili bu ayetler, dipnotta verilen açıklamalarda 'haşmet gecesi' olarak çevrilmiştir. ; 68. Kalem: 25 .

³³ 34. Sebe: 13.

³⁴ Bkz. 17. İsrâ: 30; 28. Kasas: 82; 29. Ankebut: 62; 30. Rum: 37; 34. Sebe: 36,39; 39. Zümer: 52; 42. Şura: 12; 89. Fecr: 16; 15. Hicr: 21; 23. Mü'minün: 18; 42. Şura: 27 (gereği kadar) ; 43. Zuhuruf: 11(gerekli miktarda) ; 54. Kamer: 49; 65. Talak: 3; 73. Müzemmil: 20 ("Gecenin ve gündüzün ölçüsünü koyan Allah..." anlamında kullanılmıştır.) ; 77. Mürselat: 22 (önceden belirlenmiş bir süre).

‘Ölçme’ kelimesinde şöyle bir anlam da mündemiçtir: Allah, mutlak, sonsuz, ölçen sıfatlarına sahip olup, yaratılmışların hepsi ise ölçülme vasfına haizdirler. Böylece kader kelimesine verilen ölçme anlamıyla, Allah’tan başka bütün varlıkların ölçülen oldukları bu nedenle de sonlu ve sınırlı olduklarına dikkat çekilmektedir.³⁵

2. Allah’ın yarattığı büyük kozmik düzen içerisinde her şeye belli bir mahiyet ve belli yasalar dahilinde iş görebilme yetisi vermesi:

O ki, göklerin ve yerin egemenliği O’na aittir; soy- sop edinmemiştir; egemenliğinde herhangi bir ortağı yoktur; çünkü her şeyi yaratan ve her şeyi belli bir yasalar

*örgüsüne göre düzene koyan O’dur. (25. Furkan: 2).*³⁶

3. Güç, kudret, gücü yetmek, kadir olmak:

...insan, kimsenin kendi üzerinde güç sahibi olmadığını mı zannediyor? (90. Beled: 5)

³⁷

4. Eşit bir şekilde paylaşmak,³⁸ (seyahati) kolaylaştırmak,³⁹ emretmek,⁴⁰

³⁵ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, 6.baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara –2000, s. 59.

³⁶ Bu ayetlere ‘bir ölçüye göre düzenleyen’ anlamları da verilmektedir. Biz yukarıda verdiğimiz çevirinin –ki bu çeviri Muhammed Esed’e aittir- daha açık ve net olduğunu düşünüyoruz. Bkz. 87. Ala: 3; 13. Rad: 8 (ayette geçen ‘bi-mikdarin’ kelimesiyle ilgili olarak şu açıklama yapılmaktadır: “yaratıldığı özel amaca, var olmasının gerektirdiği şartlara ve Allah’ın yaratma planında oynaması öngörülen role uygun olarak.” İfade bu anlamda kullanılmıştır. Esed, a.g.e., s. 486.) 80. Abese: 19 Ayetin tercümesi, Esed: “Bir sperm damlasından yaratır ve sonra onun tabiatını oluşturur.” krş. Rahbar: “sonra ona yetki verir.” Palmer: “...ve onun alinyazısını belirler.” : Daud Rahbar, *God Of Justice A Study In The Ethical Doctrine Of The Qur’an*, Leiden-1960, s. 114; 54. Kamer:12.

³⁷ Bkz. 77. Mürselat: 23; 21. Enbiya: 87; 6. Enam: 37,65; 17. İsrâ: 99; 36. Yasin: 81; 46. Ahkaf: 33; 75. Kıyamet: 4,40; 23. Mü’minun: 18 ,95; 70. Mearic: 40; 2. Bakara: 20,106,109,148,259,284; 3. Ali imran: 26,29,165,189; 5. Maide: 17,19,40,120; 6. En’am: 17; 8. Enfal: 41: ‘kadir’ kelimesinin anlamı, “Allah’ın her şeyi irade etmeye gücü yeter” şeklinde irade kelimesiyle ilişkilendirilerek verilmiştir. ; 9. Tevbe: 39: “Allah’ın her şeyi irade ve takdir etmeye gücü yeter.” ; 11. Hud: 4; 16. Nahl: 70,77; 22. Hac: 6,39; 24. Nur: 45; 29. Ankebut: 20; 30. Rum: 50,54; 35. Fatır: 1; 41. Fussilet: 39; 42. Şura: 9,29,50; 46. Ahkaf: 33; 57. Hadid: 2; 59. Haşr: 6; 60. Mümtehine: 7; 64. Tegabün: 1; 65. Talak: 12; 66. Tahrir: 8; 67. Mülk: 1; 4. Nisa: 133,149; 25. Furkan: 54; 33. Ahzab: 27; 35. Fatır: 44; 48. Fetih: 21; 6. En’am: 96; 36. Yasin: 38; 41. Fussilet: 12; 43. Zuhruf: 42; 54. Kamer: 42,55; 86. Tarık: 8.

³⁸ 41. Fussilet: 10. Muhammed Esed, ‘kaddera’ yı “eşit bir şekilde paylaştırdı.” şeklinde yaptığı çeviri için şu açıklamayı yapmaktadır: “yani, ilahi adalet ilkelerine göre, yoksa beşeri “eşitlik” ya da “ihtiyaç” kavramlarına göre değil.” Bu ayeti, Rahbar ise, Esed’in yaptığı çeviriye benzer bir şekilde şöyle tercüme eder: “ölçerek dağıttı, paylaştırdı.”: Rahbar, a.g.e., s. 113.

³⁹ 34. Sebe: 18.

⁴⁰ 56. Vakıa: 60 : “ölümün sizin aranızda [her zaman geçerli] olmasını emrettik: ama hiçbir şey Bizi alıkoyamaz.” Rahbar, ayette geçen “kadderna” kelimesini bu şekilde anlaşılmasını yanlış bulur. Bunun yerine şöyle bir çeviriye önerir: ‘allotted’-ayırarak- ‘apportioned’ –bölüştürmek-: a.g.e., s. 113-114.

safhalardan geçirmek,⁴¹ evreler koymak,⁴² iradenin tecelli etmesi,⁴³ şeklinde ifadelendirilen Allah'ın fiilleri hakkında kullanılmıştır.

5. Öngördük, karar verdik ve takdir ettik şeklinde geçen kullanımlar: Burada incelemeyi düşündüğümüz pasajların ilki Lût'un karısıyla ilgilidir.

Ve bunun üzerine Biz de o'nu ve ailesini kurtardık –yalnızca- karısının geride kalanlar arasında olmasını gerekli gördük. (27. Neml: 57)⁴⁴

Dr. Montgomery Watt, bu pasajı kutsal egemenliğin görünüşünün ifadesi, insan sorumluluğunun elinden alınması, insanın gücünü tamamen yitirşinin göstergesi olarak sunmaktadır.⁴⁵ Halbuki Rahbar onun bu anlayışının müslüman teolojiye işaret eden yönüne dikkat çeker. Bununla birlikte kaza ve kader kavramlarına cebir anlamının sonradan kelamcılar tarafından ilave edildiğini iddia eder. Ve Lût'un Karısıyla ilgili diğer ayetlere bakmayı önerir. Rahbar burada geçen 'kaddernaha' ifadesini "...karısının geride kalanlardan olması konusunda yaklaşık bir hükümde bulduk." şeklinde tercüme etmektedir.⁴⁶ Bu şekilde yapılan bir çeviri bize isabetsiz görünmektedir. Çünkü özne, Tanrı olduğu zaman yüklem, tahmini ve yaklaşık bir anlam ifade etmesi uygun düşmemektedir. Rahbar'ın ifade etmek istediği anlam, "Lût'un karısının kendi yaptığı tercihten ötürü geride kalanlardan olması" hiç kimsenin kolaylıkla itiraz edemeyeceği bir husustur. Ancak hedeflenen bu anlam, uygun olmayan bir çeviriyle şekillenmiştir. Bazen, kelimenin sözlük anlamına, sıkı bir şekilde bağlı kalmanın, verilmek istenen anlamı kaçırdığını düşünüyoruz. Elbette ki kelimenin sözlük anlamı, bizim vazgeçilmez başlangıç noktamız olacaktır. Ancak kimi zaman ifadeleri sözlükte geçen karşılıklarla birebir tercüme etme çabası, anlam açısından problemlili bir görüntü ile karşılaşmamıza sebep olmaktadır.⁴⁷ Muhammed Esed ise Lût'un karısıyla ilgili Kitab-ı Mukaddes'te sadece 'istemeyerek arkasına

⁴¹ 36. Yasin: 39.

⁴² 10. Yunus: 5.

⁴³ 33. Ahzab: 38.

⁴⁴ Lût'un karısıyla ilgili olarak bkz. 15. Hicr: 58-60: Bu ayeti Mâtürîdî, "Lût'un Karısı müstesna biz onun geride kalanlardan olmasını takdir ettik." şeklinde anlam vermektedir: Mâtürîdî, a.g.e., s. 393. ; 7. Araf: 83; 11. Hud: 81; 66. Tahrîm: 10 ; 'Karar vermek' şeklinde geçen kullanımla ilgili olarak bkz. 18. Kehf: 45.

⁴⁵ W. Montgomery Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London-1948, s. 14.

⁴⁶ Rahbar, a.g.e., s. 114-115. Metinde çevirisini verdiğimiz ayet Rahbar'da şu şekilde geçmektedir: "that God estimated her to be of those who deserved to remain behind."

baktı’ şeklinde yapılan açıklamaların aksine Kur’an’ın Lût’un karısı için, ‘Sodom’un günahkar halkıyla birlik olup kocasının davetine sırt çevirdiğini ve böylece bilerek, isteyerek geride kaldığı’ noktasına dikkat çeker.⁴⁸ Esed, bu açıklamaları şu ayetlere istinaden yapmaktadır:

[Bunun üzerine melekler:] “Ey Lût, bak, biz senin Rabbinin elçileriyiz! (Korkma,) [düşmanların]sana asla ilişemeyecekler! Artık, ailenle beraber gecenin bir vaktinde yola çık; aranızdan kimse arkasına bakmasın, karının dışında [ailenden kimse arkada kalmamasın]: çünkü, bil ki, onların başına gelecek olan onun da başına gelecek. Onlar için belirlenmiş vakit tam da (bu) sabah; eh, sabah da zaten yaklaştı mı? (11. Hud: 81).

Hakikati inkara şartlanmış olanlara gelince, Allah, Nuh’un karısı ile Lût’un karısını[n kıssalarını]örnek getirmektedir: onlar iki dürüst ve erdemli kulumuzun nikahı altında idiler, ama kocalarına ihanet etmişlerdi; ve bu iki kadına [Hesap Günü]: “Haydi bütün öteki [günahkar]lar ile birlikte ateşe girin!” denildiğinde iki [kocanın]da onlara bir faydası dokunmayacaktır! (66. Tahrir: 10)

Bu maddede incelediğimiz Kur’an-ı Kerim’de ‘öngördük, karar verdik, takdir ettik’, şeklinde geçen kullanımlar kaçınılmaz olarak yalnız Allah’a izafe edilen bir eyleme de işaret eder. Allah’ın bir günahkarın günah işlemesini veya hakikate kulağını tıkamasını, öngörmesi, takdir etmesi, onun koyduğu psiko-sosyal ilkelerin temsili bir ifadesidir. Bu ilkede kastedilen, batıl inançlara inatla sarılan ve hakikatin sesine kulağını tıkayan kişilerin, artık hakikati anlama ve görme yeteneklerini kaybedecek olmalarıdır.⁴⁹

Hız. Musa ile ilgili Kur’an-ı Kerim’de geçen şu ayette kader kavramının nasıl anlaşıldığıyla ilgili karşımıza anlamlı bir tablo çıkarmaktadır. Öncelikle Esed’in mealine bakalım:

Kız kardeşin [Firavun ailesine] gidip de onlara: ‘Ona bakabilecek birini size göstereyim mi?’ dediği zaman [bunun böyle olmasını Biz takdir etmiştik]. Ve böylece seni yeniden annene kavuşturduk ki onun yüzü gülsün ve [artık] üzülmesin. Ve [büyüyüp belli bir yaşa vardığın zaman] birini öldürmüştün: Fakat Biz seni (bu yüzden içine gömüldüğün) tasadan kurtarmış ve seni çeşitli sınamalardan geçirmiştik. (Bu olaydan) sonra yıllarca Medyen halkı arasında yaşadın; ve sonunda,

⁴⁷ Bu açıkladığımız noktayı, bize Rahbar’ın ‘Kadir Gecesi’ ile ilgili tercümesi de göstermektedir. Rahbar ayeti şu şekilde tercüme etmektedir: “hesaplama gecesi”: a.g.e., s. 119.

⁴⁸ Esed, a.g.e., I, s. 289.

⁴⁹ Esed, a.g.e., II, s. 522. Bkz. a.g.e., II, s. 5; Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 54.

[Benim] takdir(im)e uyarak işte [buraya] geldin ey Musa: çünkü, Ben seni kendime (elçi olarak) seçmişim. (20. Taha: 40-41)

Burada ‘kader’ kelimesinin, Allah’ın, Musa’nın hayatında yaptığı belirlemeler anlamında tercüme edildiğini gördük. Elmalılı M. Hamdi Yazır da Ayette geçen kader kelimesine benzeri bir anlam vermektedir:

O vakit kız kardeşin gezinip, “Size, ona iyi bakacak birini buluvereyim mi? diyordu. Böylece seni annene döndürdük ki, onun gözü aydın olsun da hüzne düşmesin. Hem sen bir adam öldürmüştün de biz seni gamdan kurtarmıştık. Ve seni türlü sıkıntılarla imtihan ettik. Bu sebeple yıllarca Medyen halkı içinde kaldın. Sonra bir kaderle geldin, ey Musa! Ben seni kendim için seçip yetiştirdim.

Ancak söz konusu kelime şu şekilde de çevrilmektedir:

Kız kardeşin Firavun’un sarayına giderek: ‘Ona bakacak birini size gösrereyim mi?’ diyordu. böylece, annen üzülmesin, sevin sin diye seni ona iade etmiştik. Bunun için Medyen halkı arasında yıllarca kalmıştın. Sonra muayyen vakitte dönüp geldin. Seni kendim için yetiştirdim.⁵⁰

Başka bir mealde ise ilgili yer yine aynı şekilde vakit süre anlamında çevrilmekle beraber, bu kullanımda kelime Hz. Musa’yı nitelemiştir:

...Medyen halkı arasında yıllarca kalmıştın. Sonra ey Musa peygamberlik görevini yüklenecek bir yaşa gelince dönüp geldin.⁵¹

Kelimenin ölçü anlamından ayrılmak istemeyen Rahbar ise ifadeyi,

...hesaplanmış bir ölçüye geldin.⁵² şeklinde tercüme etmektedir.

Hz. Musa’nın hayatındaki gelişmelere baktığımızda, Allah’ın müdahalesi dikkati çeker. Firavun tarafından erkek çocuklarının öldürüldüğü bir dönemde hayatının kurtulması, ailesiyle mecburi bir ayrılık yaşadktan sonra onlara tekrar kavuşması bu müdahale çerçevesinde düşünülebilir. Bu nedenle, ilgili ayetlere ister, ‘Allah’ın varlıklar üzerindeki takdiri’, şeklinde anlam verelim; isterse ‘ölçü, vakit’ anlamlarını verelim, Allah’ın Musa’nın hayatı üzerindeki belirleyiciliği, apaçık bir gerçek olarak karşımıza çıkar. Bu sebeplere istinaden Hz. Musa’nın hayatıyla ilgili diğer pasajları da göz önünde bulundurarak, kelimeye yaygın şekilde kullanılan anlamıyla, Allah’ın olaylar üzerindeki, nüfuzu manasını ifade etmek üzere kader anlamı vermenin uygun

⁵⁰ Hüseyin Atay, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı*, D.İ.B. Yayınları, Ankara-1973.

⁵¹ Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay, *Kur’an-ı Kerim ve Meali*, D.İ.B. Yayınları, Ankara- 1983.

⁵² Rahbar, a.g.e., s. 118.

olduğunu düşünüyörüz. Çünkü O'nun bütün yaşamı bir kadere gittiğini veya bir kaderle ilerlediğini göstermektedir. Bu nedenle Esed ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın çevirileri, uygun görünmektedir.

İşaret ettiğimiz bu pasajlar, Allah'ın varlıklar üzerindeki egemenliğini ifade etmektedir. Bu ise, kader kavramının kelam ilmindeki kullanımını hatırlatmaktadır. Ve kader kelimesine kaçınılmaz olarak 'takdir etti' 'belirledi' şeklinde anlamlar vermeyi zorunlu kılmaktadır.

Bu ayetler kelam ilminde yapılan tartışmalarda sık sık gündeme gelmektedir. Özellikle insan fiillerinde ilahi takdirin olduğunu düşünenler bu ayetleri delil olarak göstermektedirler. Oysa ki Kur'an-ı Kerim'de çok daha fazla tekrarlanan şu ayetler de geçmektedir. "Allah fasıklardan başkasını saptırmaz" (2. Bakara: 26); "Allah (bile bile) zulüm işleyen toplumu hidayete erdirmez." (2. Bakara: 258) "... zira Allah hakikati reddeden bir toplumu hidayete erdirmez." (2. Bakara: 264); "...hakikati inkar etmeyi seçen bir halkı Allah nasıl doğru yola ulaştırır." (3. Ali imran: 86)⁵³

Bu ayetlerden de anlaşılmaktadır ki insan hidayette olmayı ve de delalete sürüklenmeyi hak edecek bir şeyler yapmaktadır. Bu konuda ölçü, insanın gösterdiği gayrettir. İnsan hangi yönde gayret gösterirse Allah da ona bu yönde kapılar açmaktadır.⁵⁴

Bununla birlikte, Kur'an'da 'k-d-r' kelimesine verilecek anlamla ilgili olarak şu değerlendirme de yapılmaktadır: Kur'an'da 'k-d-r' kelimesine Tanrı'yı nitelediği zaman, 'tayin etmek, kanun koymak' gibi anlamlar verdiğimizde 'kadera' nın tüm önemli noktaları dile getirilmiş olmamaktadır. 'Kanun koymak', 'tayin etmek' gibi anlamlar, keyfi olmayı ifade ederken, 'k-d-r' tam aksi bir noktaya -keyfi olmamak- dikkat çekmektedir. 'k-d-r' ve türevlerinin en temel anlamı, ölçme sebebiyle şeyleri düzenlemek olup, bunun da keyfi ve rastgele yapılmadığıdır. Kelimeye anlam verirken bu yönü ihmal etmemek gerekir.⁵⁵

⁵³ Bkz. 2. Bakara: 88; 4. Nisa: 115; 5. Maide: 16, 51,67, 108; 6. Enam: 49, 110; 7. Araf: 88, 144; 8. Enfal: 53; 9. Tevbe: 19, 21, 37,80, 109; 12. Yusuf:52; 13. Rad: 11,27; 16. Nahl: 37, 107; 28. Kasas: 50; 39. Zümer: 3; 40. Mümin: 28; 42. Şura: 13; 46.Ahkaf: 10; 61. Saf: 5,7; 62. Cuma: 5; 63. Münafikun: 6.

⁵⁴ Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 46,53,55,58.

⁵⁵ Rahbar, a.g.e., s. 109-110.

‘Kader’ kelimesine verilecek olan anlamla ilgili bu değerlendirme çok da tutarlı görünmemektedir. Zira kelimeye verilecek olan, ‘kanun koymak’ ‘tayin etmek’ gibi anlamlar ile keyfilik arasında nasıl doğrudan bir ilişki olabilir? ‘Kanun koymak’ ve ‘tayin etmek’ gibi anlamlar bilakis, sebeplere dayalı ve gerekçeli bir davranışı da ifade ediyor olabilir. Erdemli, akli başında bir insanın bile ‘kanun koymak’ ve ‘tayin etmek’ işlerini rasgele ve keyfi yaptığı düşünülemez. Bilakis bunların belli sebeplere istinaden gerçekleştiği bilinir. İnsanların, adil olmaları, haksızlık yapmamaları salık verilir. Aksi takdirde insanlar yaptıkları neticesinde yerilirler. Bütün bunlar ortadayken, nasıl olurda tayin etmek ve kanun koymak ifadeleri Allah için kullanıldığında keyfiliği ifade ettiği düşünülebilir? İyi bir insana yakıştırılmayan bir davranış, iyiliğin kaynağı olan Yaratıcı için uygun görülebilir? Veya iddia edildiği gibi ölçme sebebiyle şeyleri düzenlemek anlamından nasıl olurda hiç tereddütsüz rasgelelik ve keyfilikten uzak bir mana çıkarılabilir? Ölçülen nedir? Ve nasıl ölçülmektedir? Soruları, özne Tanrı olduğu zaman nasıl cevaplanabilir? O halde kelimeye gerek ‘kanun koymak’ ‘tayin etmek’ anlamları verelim, gerekse ‘bir ölçüye göre şeyleri düzenlemek’ anlamları verelim, verdiğimiz bu anlamlar tek başlarına keyfi olmak yada rasgelelikten uzak olunduğu sonucunu doğurmaz. Bu anlamların zihnimizde netleşmesi için nasıl bir Tanrı’ya inanılıyor olunduğu tespit edilmelidir.

‘Kader’ kelimesine ve türevlerine, özne Allah olduğu zaman verilen anlamlarla, özne insan veya nesne olduğu zaman Kur’an’da verilen anlamları inceledik. Özne Allah olduğu zaman verilen bazı anlamların dini düşünce tarafından geliştirilen anlamlar olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶ Söz konusu bu anlamlar, ‘öngördük, takdir ettik, belirledik, karar verdik’ şeklinde bu bölümde daha önce işaret ettiğimiz anlamlardır. Ancak özneye dayalı olarak gerçekleşen bu anlam genişlemesinin belli noktalarda kaçınılmaz olduğunu kabul etmeliyiz. Çünkü faile verdiğimiz niteliklerle kelimelere verilen anlamlar arasında ilişki vardır. Kur’an’da belirtilen Allah’ın niteliklerini hatırlarsak konu, daha çok aydınlanacaktır. Kur’an’da Allah “her şeyin Rabbi” “kudret ve hikmet sahibi”⁵⁷, “bütün bir yaratılış ve tüm buyurma, yasama kudreti kendisine ait olan yüce ve ulu olan Allah”(7. Araf: 54), “gizliyi de

⁵⁶ Rahbar, a.g.e., s. 109.

açığa vurulanı da bilen” (36. Yasin: 76),⁵⁸ “yoktan var eden ve her türlü yaratma eyleminin bilgisine sahip olan” (36. Yasin: 79), “her şeyin üstünde tasarruf sahibi olan” (36. Yasin: 83), “kendisine muhtaç olunan ancak kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan” (35. Fatır: 15), “halim, çok bağışlayan” (35. Fatır: 41) olarak tanımlanmaktadır. Allah’ın Kur’an’da bütün dile getirilen nitelikleri, hiç şüphesiz, yüce olan ‘tek’ olan benzersiz, bir varlığı tanımlarken kullanılmaktadır. Amaç doğru bir Allah anlayışı oluşturmak, mevcut olan yanlış inanışları yok etmektir. Allah hakkındaki pasajlar değerlendirilirken, bu anlatım tarzını vazgeçilmez kılan ortam unutulmamalıdır.

Bütün bu ayetleri dikkate alarak söyleyebiliriz ki, kader kelimesi ve türevleri Kur’an-ı Kerim’de ‘ölçme’ anlamı dışında ‘Allah’ın eşyaya dair hususları önceden takdir ettiği’ şeklinde de kullanılmıştır. Bu anlam, kelimelerin literatüründeki ile hemen hemen özdeş bir durumdadır. Her ikisi arasındaki fark, verilen anlamın günümüzde anlaşılması noktasında ortaya çıkar. Kur’an-ı Kerim’de ifade edilen mana, Allah’ın tabii kanunlar ile insan tabiatının dayandığı temel psiko-sosyal ilkeleri belirlediğidir. Kelam disiplini içinde yer alan tanımlamalar ‘insanın, neticesinden sorumlu olduğu fiillerde Allah’ın müdahale ettiği’ noktasına kadar gelmiştir. Aynı zamanda kader kelimesine verdiğimiz ‘takdir etmek’ ‘kanun koymak’ anlamlarında bir ‘keyfilik’ veya ‘rasgeleliğ’in olduğu da söylenemez. Halbuki Kur’an-ı Kerim’de yer alan bu manadaki pasajlar, konuyu Allah’ın gücü açısından ele almakta, Allah’ın tabii kanunları belirlemesi yanında O’nun büyüklüğünü ve tekliğini de vurgulamaktadırlar. Ancak buradan şu sonuca varmak istemiyoruz. Sadece kelimeye vereceğimiz anlamla kader diye isimlendirilen anlayışın Kur’an mesajında olup olmadığına dair, sıhhatli bir sonuca varılamaz. Kader anlayışının Kur’an-ı Kerim’de varlığını veya yokluğunu yada ne derece olduğunu tartışmak için Kur’an mesajını bir çok yönden tahlil etmek gerekir. Ahlâk, insan sorumluluğu, deneniyor oluşumuz, Allah’ın kudreti, Allah’ın evrenle ilişkisi, gibi bir çok konu göz önünde bulundurulmalıdır. Bununla birlikte kader kelimesinin Kur’an’daki kullanımlarına bakıldığında, kader kelimesiyle Allah’ın varlıklar üzerindeki egemenliğinin de ifade edildiği görülecektir.

⁵⁷ 38. Sad: 66. Bkz. 35. Fatır: 2.

5. Kur'an-ı Kerim'de Kaza Kavramı

Kaza kavramının Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarını, -aynı kader kavramında yaptığımız gibi- özne Allah olduğu zaman ve özne insan olduğu zaman şeklinde yapacağımız ayırım ile açıklamaya çalışacağız. Kur'an-ı Kerimde 'kaza' kavramı özne insan olduğu zaman şu anlamlara gelmektedir:

1. Bir işi veya süreyi bitirmek,⁵⁹ sona erdirmek, tamamlamak,⁶⁰ yerine getirmek⁶¹ şeklindeki kullanımlar:

...Kendi halkından olan kişi düşman tarafından olan kişiye karşı o'nu yardıma çağırır; bunun üzerine Musa onu yumrukla devirip işini bitirdi... (28. Kasas: 15)⁶²

2. 'Kaza' kelimesinin, Yakub'un nefsinden geçirdiği bir dileği ifade ederken kullanılması:

Ama onlar [Yusuf'un bulunduğu şehre] her ne kadar babalarının talimatına uygun olarak girdilerse de, bunun Allah'ın takdirine karşı onlara bir yararı olmadı; yalnızca, Yakub'un [oğullarını korumak yönünde] duyduğu arzunun bir ifadesiydi bu...(12. Yusuf: 68)

3. Karar anlamında kullanılması:

Ama hayır, Rabbine andolsun ki onlar, [ey peygamber], aralarında anlaşmazlığa düştükleri her konuda seni hakem yapmadıkça ve sonra da senin kararına kalplerinde hiçbir burukluk duymaksızın tam bir teslimiyetle tâbi olmadıkça, [gerçekten] inanmış olmazlar. (4. Nisâ: 65)

4. Yargı anlamında kullanılması:

Berikiler: "Gerçeğin bize gelen apaçık belirtilerini ve bizi var edeni bırakıp asla seni tercih edecek değiliz! Artık (hakkımızda) nasıl bir yargıda bulunacaksan bulun: sen ancak bu dünya hayatında [geçerli] yargılarda

bulunabilirsin! (20. Tâhâ: 72)

5. Ölüm anlamında kullanılması:

Hakkı inkara şartlanmış olanlara gelince; onları bir cehennem ateşi beklemektedir; (orada) ne hayatlarına son verilip öldürülürler, ne de içine atıldıkları o [ateşin] azabı hafifletilir. İşte biz şükürden uzak duranları böyle cezalandırırız. (35. Fâtır: 36)

Kur'an'da, özne Allah olduğu zaman, kaza kelimesinin temel anlamının, Allah'ın bütün başlangıçlara dair sonsuz karar ve hükmü olarak anlaşılacağı ifade edilmiştir.⁶³ Aşağıda sıralanan ayetler bu anlayışı desteklemektedir.

1. Kaza kelimesinin Allah'ın sınırsız kudretine işaret eden ayetlerde karar anlamında kullanılması:

Göklerin ve yerin yaratıcısı O'dur: bir şeyin olmasını istediğinde ona sadece "Ol!" der -ve o (şey hemen) olur. (2. Bakara: 117)⁶⁴

2. Kaza kelimesinin tayin etmek, karara bağlamak anlamında kullanılması:

O'dur sizi balçıktan yaratan ve sonra [sizin için] bir ömür tayin eden, [yalnızca] O'nun bildiği bir ömür. Ama hala şüphe edip durursunuz.

[İmdi,] ey mahpus arkadaşlarım, [rüyalarınızın yorumuna gelince,] biriniz efendisine [Kral'a] içki sofrasında sâkilik yapacak; ve biriniz, biriniz de asılacak; ve et yiyici kuşlar onun başını didikleyecek. [Ama geleceğiniz ne olursa olsun,] benden yorumlamamı istediğiniz şey [Allah tarafından] karara bağlanmış bulunuyor. (12. Yusuf: 41)

3. Emretmek, buyurmak anlamında kullanılması:

⁵⁸ Bkz. 35. Fâtır: 38.

⁵⁹20. Tâhâ: 114; 22. Hac: 29; 33. Ahzâb: 37; 46. Ahkâf: 29; 62. Cuma: 10.

⁶⁰ 6. En'âm: 60.

⁶¹ 33. Ahzâb: 23.

⁶² Bkz. 2. Bakara: 200; 4. Nisâ: 103; 10. Yunus: 71; 28. Kasas: 28,29; 33. Ahzâb: 37.

⁶³ Nagy, a.g.m., s. 364.

⁶⁴ Bkz. 3. Âl-i İmran: 47; 19. Meryem: 35; 40. Gâfir: 68.

...çünkü Rabbin, başkasına değil, yalnızca O'na kulluk etmenizi ve ana-babaya iyi davranmanızı buyurmuştur... (17. İsrâ: 23) ⁶⁵

4. Hüküm vermek, hükmetmek, karar vermek, ⁶⁶ yargıda bulunmak ⁶⁷ anlamındaki kullanımlar:

Allah ve Elçisi bir konuda hüküm verdikten sonra artık inanmış bir erkek ve kadının kendileriyle ilgili konularda tercih serbestisi yoktur: [bu, hakkı kendinde görerek] Allah'a ve Elçisi'ne isyan eden kimse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur. (33. Ahzâb: 36) ⁶⁸

5. Yaratmak, yapmak, gerçekleştirmek anlamındaki kullanımlar:

Ve onları iki evrede yedi gök olarak yarattı...(41. Fussilet: 12)

Sizin [Bedir] vadisinin bir ucunda, onların da ta öteki ucunda ve kervanın sizden aşağılarda olduğu o gün[ü hatırlayın]. Ve (düşünün ki,) eğer bir savaşın patlak vereceğini bilseydiniz, muhakkak ki, böyle bir meydan okumayı göğüslemekten kaçınırdınız: Ama [her şeye rağmen] Allah, yapılması[ını irade buyurduğu] işi gerçekleştirdi de yok olup gidecek olan, hakkın açık tecellisiyle yok olup gitsin, kalıp yaşayacak olan da (yine) hakkın açık tecellisiyle yaşasın diye [savaş böylece olup bitiverdi]. Allah herşeyi işiten ve herşeyi bilendir. (8. Enfal: 42) ⁶⁹

6. Bildirmek, haber vermek şeklindeki kullanımlar:

V e [elçilerimiz aracılığıyla] o'na şu hükmü tebliğ ettik: "Bu [günahkar]ların son kalıntıları da sabaha varmadan silinip ortadan kaldırılacaktır. (15. Hicr: 66) ⁷⁰

7. Bitirmek, sona erdirmek, şeklindeki kullanımlar:

Ve onlar: "Ey [cehennemî] idare eden [melek]!" diye seslenecekler, "Bırak Rabbin işimizi bitirsin!" [Bunun üzerine] melek, "Siz artık [bu durumda] kalacaksınız!" diye cevap verecek. (43. Zuhuf: 77) ⁷¹

Kaza kelimesinin sözlük anlamlarıyla özne Allah olduğu zaman ki anlamları arasındaki ilişki şu şekilde kurulmuştur: Allah, falan kişinin ne zaman ve nerede bir iş yapacağına hükmetmiş ve o iş de bu şekilde gerçekleşmiştir. O halde durum, Allah'ın önceden bildiği bir meseleye hükmetmesidir. ⁷² Böylece kelime, 'tayin etmek' manasında anlaşılmıştır. Yukarıda verdiğimiz ayetlerde görüldüğü gibi, kader kelimesi, özne Allah olduğu zaman ve özne insan olduğu zaman aynı anlamlarda kullanıldığı gibi, öznenin Allah olduğu bazı yerlerde kaza kelimesi, Allah'ın olayları tayin etmesi ve karara bağlaması anlamlarına da gelmektedir.

B. KUR'AN-I KERİM'DE KADER ANLAYIŞIYLA İLGİLİ OLDUĞU İDDİA EDİLEN DİĞER AYETLER

1. Allah'ın Sıfatları

Kelam ilminde kader konusu tartışılırken, mesele Allah'ın fiili sıfatlarıyla da ilişkilendirilmiştir. Bu ayetleri burada nakletmek uygun olacaktır:

⁶⁵ Bkz. 80. Abese: 23.

⁶⁶ 2. Bakara: 210. Bkz. 41. Fussilet: 45.

⁶⁷ 10. Yunus: 47,54; 11. Hud: 110.

⁶⁸ Bkz. 6. En'âm: 8,58; 10. Yunus: 19,93; 11. Hud: 44; 14. İbrahim: 80; 19. Meryem: 21,39,71; 27. Neml: 78; 34. Sebe: 14; 39. Zümer: 42,69,75; 40. Gâfir: 20,78; 42. Şûrâ: 14,21; 45. Câsiye: 17.

⁶⁹ Bkz. 8. Enfal: 44.

⁷⁰ Bkz. 28. Kasas: 44.

⁷¹ Bkz. 10. Yunus:11.

⁷² Mâturîdî, a.g.e., s. 391.

1. a. Allah'ın Her Şeyi Bilmesi

Allah'ın her şeyi bilen olması, Kur'an-ı Kerim'de sıkça vurgulanmaktadır. Bu ayetlerden bazıları şöyledir:

[EY İNSANOĞLU] göklerde ve yerde olan her şeyi Allah'ın bildiğinden haberin yok mu? (58. Mücadele. 7)

ŞÜPHE SİZ, Allah göklerin ve yerin gizli gerçeklerini bilir: [ve] doğrusu O, [insanların] kalplerindeki de tam bilendir. (35. Fatır: 38)

Gerçek şu ki, benim Rabbim, olmasını istediği şeyi akıl-sır yetmez⁷³ yollarla gerçekleştirir. Çünkü O doğru hüküm ve hikmetle edip eyleyen mutlak ve sınırsız bilgi sahibidir. (12. Yusuf: 100)

Allah'ın her şeyi bilmesi konusunun kader anlayışıyla nasıl ilişkilendirildiği ve bu konuda kelamcılarının yaklaşımları daha sonraki bölümde ele alınacaktır. Ancak burada verilen ayetler ışığında şu kadarını söylemeliyiz ki, Allah'ın bilen olması O'nun eksikliklerden münezzeh bir varlık oluşunun, zorunlu sonuçlarından biridir. Bu ayetlerde, kulların davranışlarının, Allah tarafından gözlemlendiği ve hiçbir şeyin O'ndan gizli kalmayacağı vurgulanmaktadır. Zira ayetlerde bir uyarı ve ihtar söz konusudur. Allah'ın kullarının yaptıklarını ve niyetlerini bilen bir vafa haiz olması nedeniyle insanların dikkatli ve bilinçli davranmaları gerektiği uyarısı vardır. Yoksa ayetlerdeki mana, Allah'ın her şeyi bilen olması nedeniyle insan davranışlarının da bu bilgiye göre şekillendiği anlamında değildir. Ve bu ayetler Kur'an'da kader anlayışıyla bağlantılı olarak geçmemektedir. Ancak Cebriyye'nin görüşüne göre Allah geçmiş, bugün ve geleceği bilir. Allah geleceği bildiği için insanın nasıl davranacağını da önceden bilmektedir. Bu nedenle insan fiilleri bu bilgiye göre şekillenmektedir. Allah'ın bilgisi ve kader konusundaki tartışmalar bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Allah'ın geleceği bilmesi anlamında gaybı bilen oluşu da, kimi zaman kader konusu ile ilişkilendirilmiştir. Bu noktadaki tartışmalar 'gayb' kelimesine verilen anlamlarla ilgilidir. Gayb kelimesi, müşahade alanı dışında kalan her şeyi ifade eder; yalnız bu kelimenin Allah'ın bilgisinde olan ahiret ve melekût alemi ile, gelecekte vuku bulacak olayları da içine alacağı

⁷³ 'Latif' kelimesine bu anlam verilmiş. Ayrıca bkz. 'kavranması güç olan' veya 'nüfuz eden' şeklinde benzeri bir anlamda verilmiştir: Ömer Özsoy-İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yayınevi, Ankara-2001, s. 189.

belirtilmiştir.⁷⁴ Gayb kelimesinin bir tanımı da şu şekilde yapılmaktadır: İnsanın mekan ve zamanla sınırlı bir varlık olmasından dolayı bilemediği göremediği her şeydir.⁷⁵ Yukarıda geçen ayette⁷⁶ ise gayb kelimesi, göklerin ve yerin gizli gerçekleri olarak tercüme edilmiştir. Gayb kelimesinden Allah'ın gelecekte gerçekleşecek olayları bilmesinin anlaşılması halinde de Allah'ın bilgisinin olayları belirleyip belirlemediği ve de gelecekte gerçekleşecek olan insan davranışlarının bilgi konusu olup olmadığı tartışmalıdır. Bu konuyla ilgili başlıca farklılıklar şöyledir:

1. Allah'ın, insanın neticesinden sorumlu olduğu davranışlarını önceden bilmesinin insanın hürriyetine bir zarar getirmeyeceği, belirtilmiştir.
2. Allah'ın ezeli ilmiyle her şeyi bilen olması, insan davranışlarının bu bilgiye göre şekillendiğini göstermektedir.
3. Bilmenin olabilmesi için ortada fiili bir durumun olması gereklidir. Bu nedenle henüz gerçekleşmemiş, insan davranışları da bilgi konusunu oluşturmamaktadır. Bu nedenle bilmenin olmaması, Allah için bir eksiklik olarak düşünülemez.

77

Bütün bu farklılıkların ve tartışmaların Allah'ın her şeyi bilmesi sıfatına istinaden yapılması, Allah'ın bu vasfına işaret eden ayetlerde insanlara yaptığı, uyarılarla ilgili değildir. Bu başlıkta ele aldığımız ayetlerde Allah'ın her şeyi bilen olması hatırlatılarak insanların bütün davranışlarında bilinçli ve dikkatli olmaları gerektiği vurgulanmaktadır.

1. b. Allah'ın Yaratması

Allah'ın her şeyi yaratan olması; ayetlerde belirtilmektedir.

*İşte Rabbiniz Allah budur: O'ndan başka ilah yoktur, O her şeyin Yaratıcısı[dır]:
Öyleyse yalnız O'na kulluk edin, zira O'dur her şeyi görüp gözetten. (6. En'am:102)*

⁷⁴ Özsoy-Güler, a.g.e., s. 70.

⁷⁵ Hâlis Albayrak, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yayınları, İstanbul-1993, s. 283.

⁷⁶ 35. Fatır: 38.

⁷⁷ Akbulut, a.g.m., s. 144-146.

‘Allah’ın her şeyi yaratan olması O’nun insanın fiillerini de yarattığı anlamına gelir mi? Yoksa insan kendi fiillerinin yaratıcısı mıdır?’ Konularındaki farklı görüşleri daha sonraki bölümde ele alacağımız için, burada tekrarlamayacağız.

1. c. Allah’ın Dilediğini Yapması

Allah’ın dilediğini yapması, O’nun tek oluşunun ve kudretinin kaçınılmaz sonuçlarındandır. Bununla birlikte, kimi zaman bu ayetler kader konusuyla ilişkilendirilmiştir. Bu ayetlerden bazıları şunlardır:

Ve yalnız O’dur gerçek bağışlayıcı, sevgide kapsayıcı, şanlı kudret tahtının sahibi, dilediği her şeyin mutlak Yapıcısı. (85. Buruc: 14-16)

Ve [gerçek şudur:] dilediğini yaratan ve [insanlar için] en iyi olanı seçen senin Rabbindir. Sınırsız kudret ve yüceliğiyle Allah onların tanrısal nitelikler yakıştırarak ortak koştukları her şeyin, herkesin mutlak olarak üstündedir! (28. Kasas: 68)

Göklerin ve yerin hakimiyeti yalnız Allah’a aittir. O, dilediğini yaratır: dilediğine kız çocukları bağışlar, dilediğine erkek; yahut [dilediğine] hem erkek hem kız (çocuklar) verir ve dilediğini de kısır yapar: çünkü O, her şeyi bilendir, sınırsız güç Sahibidir. (42. Şurâ: 49)

Bütün bu ayetlerde, Allah’ın uluhiyeti, tekliği ve büyüklüğü ifade edilmiştir. Kimi zaman da inanılan diğer ilahların acziyeti, ilgili pasajlarda vurgulanmıştır. Gerçi bu husus tek başına ayetlerin maksadını açıklamaya yeterlidir. Bu ayetler her ne kadar kelimada kader tartışılırken gündeme getirilmiş olsa da kaskın kader konusuyla ilgili olmadığı ortadadır. Allah’ın yanı sıra⁷⁸ birçok tanrılara inanılan bir toplumun muhayyilesinde belli bir değişimin yapılabilmesi için kaçınılmaz olan bu vurgular, insanın fiilleri ve Allah’ın bu konudaki tavrıyla ilgili değildir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi bu ayetleri burada ele almamızın sebebi, kader konusu tartışılırken bunların da sürekli ifade ediliyor oluşudur.

2. İnsana Ait Fiiller

Bazı ayetlerde ise insana ait fiillerden bahsedilirken Allah’ın mutlak fail olduğu belirtilmektedir.⁷⁹ Bu başlık altında bunları inceleyeceğiz.

⁷⁸ 31. Lokmân: 25.

⁷⁹ Özsoy- Güler, a.g.e., s. 383.

2. a. Allah'ın Hidayete Erdirmesi ve Delalete Sevk Etmesi

Doğru yolda olmak ya da yanlışta sapmak insanın fiilleridir. Bu sorumlu olmanın, aynı zamanda ceza ve mükafatın zorunlu bir sonucudur. Bununla birlikte bazı ayetlerde bu fiillerin mutlak faili Allah olarak gösterilmektedir:

Allah kime yol gösterirse, gerçekten doğru yola erişen işte odur: O'nun sapıklık içinde bıraktığı kimselere gelince, büyük kayıp içinde olanlar da işte böyleleridir! (7. Araf: 178)

Bu ayetlerden, hidayete eriştirme ve saptırma Allah'ın fiilleri olarak anlaşıldığı⁸⁰ gibi; ayetlere, Allah'ın onları isimlendirmesi ve sapık olduklarına hükmetmesi⁸¹ şeklinde de anlamlar verilmiştir. Eş'arî, söz konusu ifadelerle, isimlendirmek veya hükmetmek şeklinde anlam vermenin Arap diline uygun olmadığı görüşündedir.⁸² Eş'arî, kulların sapmasının ve küfre düşmelerinin de Allah'ın yaratmasıyla olduğunu söylemekte ve ayetleri lafız anlamlarıyla anlamlandırmaktadır.⁸³

Bize göre, Kur'an hitabının tümü göz önünde bulundurularak, konuya yaklaşılmalıdır. Ancak bu sayede, insanın sorumluluğuna işaret eden ayetlerle, burada ele aldığımız ayetler sıhhatli bir şekilde anlaşılabilir. Allah'ın doğru yola iletmesi ve yanlışta sevk etmesinin, hiçbir zaman kuralsız ve gelişi güzel olduğu düşünülemez. Bu durum, Allah'ın dışarıdan kurallarla sınırlandırıldığı sonucunu doğurmaz. Aksine Allah'ın bir yaratılış gerçeğine ve kendisinin belirlediği bazı kurallara işaret eder.

2. b. Allah'ın Kalpleri Mühürlemesi

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın kalpleri mühürlemesi de yalnız Allah'ın fiilleri olarak belirtilmektedir.

Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir ve gözlerinin üzerinde de bir perde vardır; dehşet verici bir azap beklemektedir onları. (2. Bakara. 7)

⁸⁰ Eş'arî, Ebi Hasan Ali b. İsmail, *el-İbane an Usuluddiniyye*, thk. Abbas Sabbah, 1.Baskı, Darulnefaıs, Beyrut-1994, s. 142-145.

⁸¹ Eş'arî, *Makalatü'l İslamiyyin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Mektebetü'l Asriyye Yayınları, Beyrut- 1995, I, s. 324.

⁸² Eş'arî, *el-İbane*, s. 144,145.

⁸³ Eş'arî, *el-İbane*, s. 136,137.

Öteki dünyada karşılaşılacak olan azap ve mutluluğun insanın bu dünyada yaptığı tercihlere bağlı olduğunu ifade eden Muhammed Esed, aynı şekilde kalplerin mühürlenmesinin de insanın fiilleri sonucunda gerçekleştiğini belirtir. Buna rağmen Kur'an'da bu fiilin Allah'a isnad edilmesinden kasıt, artık bu şahısların batıla bağlılıkları sebebiyle hakikati görme ve kavrama yeteneklerini kaybedecek olmalarıdır. Nasıl ki bütün tabiat kanunları Allah tarafından vaz edilip ve O'na izafe ediliyorsa, 'mühürleme' de aynı sebepten ötürü Allah'a izafe edilmektedir.⁸⁴

2. c. Allah'ın Ecelleri Tayin Etmesi

Ecel kavramı da kader mevzuu başlığı altında sürekli dile getirilen bir konudur. Aşağıda verdiğimiz ayet ve benzeri bazı ayetler⁸⁵ ecelin Allah tarafından belirlendiği hakkında delil olarak sunulmaktadır:

... ölümü getiren ve hayatı bağışlayan yalnız O'dur;...(53. Necm: 44)⁸⁶

Bu mevzuuyla ilgili olarak, Allah'ın bir kimsenin ecelini belirledikten sonra değiştirmeyeceği, zira bu belirlemenin muhtemel olan diğer tüm faktörler göz önünde bulundurularak yapıldığı bir görüş olarak ifade edilmiştir.⁸⁷ Eş'arî ise, insanın ecellerini öne alma ve erteleme imkanlarının olmadığını belirtmektedir. Bunun için O'na göre bir katil tarafından öldürülen kişi de eceliyle ölmüştür.⁸⁸ Diğer bir yaklaşım ise, 'Allah Teala insanın ömrü için nihai bir süre belirler. Onu bu sürenin bitimine kadar yaşatmak Allah'ın fiilidir. Ancak ne var ki başka bir kul tarafından, bu insanın hayatına son verilir. İşte o vakit bu kişi eceliyle ölmüş olmaz.' şeklindedir.⁸⁹

2. d. Allah'ın Rızıklandırıcı Olması

Helal haram bütün rızıklar Allah tarafından mı verilmektedir? Yoksa meşru olmayan haram rızıklar bu çerçevede değerlendirilmemeli midir? Haram rızıkların vericisini Allah olarak düşünmediğimiz zaman, O'nun dışında da bir rızıklandırıcı olduğu sonucu mu doğar? Soruları temelde kader

⁸⁴ Esed, a.g.e., I, s. 5. Bkz. Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 54.

⁸⁵ 6. En'am: 2; 7. Araf: 34; 10. Yunus: 49; 14. Hicr: 3; 23. Müminun: 43.

⁸⁶ 53. Necm: 44.

⁸⁷ Mâturîdî, a.g.e., s. 362.

⁸⁸ Eş'arî, *el-İbane*, s. 139.

⁸⁹ Mâturîdî, a.g.e., s. 360.

konusuyla bağlantılı olarak tartışılmaktadır. Konuyla ilgili olarak şu ayetler verilmektedir:

Şüphesiz dilediğine rızık bolca, dilediğine de ölçülü idareli veren senin Rabbin'dir. Ve kullarının durumunu bütün açıklığıyla görerek haberdar olan da O'dur. (17. İsrâ: 30)

...isteklerden arındıran ve mülk sahibi kılan yalnız O'dur;...(53. Necm: 48)

Mu'tezililer Allah'ın haram rızık vermeyeceğini ifade etmişlerdir. Yani onlara göre, helal rızık Allah tarafından olup, meşru olmayan rızıklar ise Allah tarafından değildir. Mu'tezilenin bu görüşüne işaret eden Eş'ârî, "haram rızık, Allah'tan mıdır?" sorusu ile Mu'tezilenin, bu soruya vermesi muhtemel cevapları tahlil eder. Ve verecekleri evet cevabı ile, Kaderi kabul edeceklerine; hayır cevabı ile ise, bütün ömründe haram yiyen bir insanın, hiçbir zaman Allah'ın rızıkından yememiş olacağına dikkat çeker.⁹⁰

Bütün bu tartışmalarda farklılıklar Allah anlayışının nasıl olduğu noktasından kaynaklanmaktadır. Eş'ârî, Allah'ın gücüne bir zarar gelmemesi endişesiyle konulara yaklaşırken, Mu'tezile, Allah'ın adil olması çerçevesinde açıklamalar yapmaktadır. Bizim burada birincil amacımız kader düşüncesinin Allah'ın fiilleriyle ve insan davranışlarıyla nasıl ilişkilendirildiğini ortaya koymaktır. Yoksa kader inancının doğruluğunu ve yanlışlığını belirlemek değil.

3. İnsanın Hür Olduğuna İşaret Eden Ayetler

Yukarıda verdiğimiz ayetlerin yanı sıra insan sorumluluğuna işaret eden, ve insanın hür olduğundan bahseden ayetlerin bazılarını nakletmek istiyoruz:

[Hesap Günü] her insan, yapmış olduğu bütün [kötü] fiiller için rehin olarak tutulacaktır;...(74. Müddesir: 38)

...ve hiç kimse, kimsenin yükünü taşıyacak değildir; ve insana uğrunda çaba gösterdiği dışında bir şey verilmeyecektir; ve zamanı geldiğinde kendisine çabası[nın gerçek anlamı] gösterilecek, ve sonra ona tam karşılığı verilecektir;...(53. Necm: 38-41)

İnsan benliğini düşün ve onun nasıl (yaratılış) amacına uygun şekillendirildiğini; ve nasıl ahlakî zaafılarıyla olduğu kadar Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle de

⁹⁰ Eş'ârî, *el-İbane*, 139-140. Bkz. Eş'ârî, Makalat, I, s. 206.

donatıldığını! Her kim [benliğini] arındırırsa, kesinlikle mutluluğa erişecektir, onu karanlığa gömen ise hüsrandır. (91. Şems: 7-10)

De ki: “Ne siz bizim işlediğimiz suçtan dolayı hesaba çekileceksiniz, ne de biz sizin işlediklerinizden dolayı”. (34. Sebe: 25)

[Hesap Günü] başınıza gelecek her felaket kendi ellerinizle yapıp-ettiklerinizin bir ürünü olacaktır; bununla beraber Allah çok bağışlayıcıdır;...(42. Şûrâ: 30)

[Allah’ın buyruklarını umursamaz hale gelen şu] insanların kendi elleriyle yapıp ettikleri sonucunda karada ve denizlerde çürüme ve bozulma başladı: Bu şekilde [Allah], belki [doğru yola] geri dönerler diye yaptıklarının bazı [kötü] sonuçlarını onlara tattıracaktır. (30. Rum: 41)

...hakikati inkar eden, inkar[nın sorumluluğu]na katlanacak, doğru ve adil işler yapanlar ise kendileri için iyi bir hazırlık yapmış olacaklar,... (30. Rum: 44)

...Gerçek şu ki, Biz ona yolu-yöntemi gösterdik: şükredici, ya da nankör [olması artık kendisine kalmıştır]. (76. İnsan: 3)

Bu ayetlerde sorumluluğun bireysel olduğu, ceza ve mükâfatın yaptıklarımızın karşılığı olarak verileceği ifade edilmiştir. Bazı ayetlerde ise Allah’ın hidayete erdirmesi ve delalete sürüklemesinin veya insanlara yardım edip yahut da yardımı terketmesinin kuldan kaynaklanan sebeplerden ötürü gerçekleştiği belirtilmektedir:

Her kim [başkaları için] harcar ve Allah’a karşı sorumluluk bilinci taşırsa, ve nihai güzelliğin/iyiliğin gerçekliğine inanırsa, işte onun için [nihai] huzur ve rahatlığa giden yolu kolaylaştırırız. Cimrilik yapana ve kendi- kendine yeterli olduğunu zannedene , nihai güzelliği/iyiliği yalan sayana gelince, onun için zorluğa ve sıkıntıya giden yolu kolaylaştırırız. (92. Leyl: 5-10)

Vaktiyle Musa, kavmine:”Size Allah tarafından gönderilmiş bir elçi olduğumu bildiğiniz halde neden beni üzüyorsunuz?” dedi[ğinde kasedettiği şey işte bu gerçektir]. Böylece onlar doğru yoldan saptıklarında Allah da kalplerinin hakikatten sapmasına izin verdi: çünkü Allah günaha gömülüp gitmiş bir toplumu doğru yola çıkarmaz. (61. Saf: 5)

İki gurupta ele aldığımız bu ayetler, kader konusunun her iki şekilde anlaşılmasında delil olarak gösterilmektedir. Konunun, bu şekilde farklı anlaşılması, aynı zamanda metafizik bir niteliğe sahip olmasıyla da ilgilidir. Bundan kastımız, Kur’an-ı Kerimde çelişkili ayetlerin olduğu değildir. Bilakis, amacımız konuyla ilgili ileri sürülen farklılıklarda nelerin etkili olduğunu belirlemektir. Kur’an’da çelişkiye ihtimalin olmadığını belirten Maturîdî,

Kur'an'da da bu durumun ifade edildiğini⁹¹ söylemektedir. Aynı zamanda Maturîdî, Aklî açıdan da çelişkili deliller öne sürmenin bilgisizliğe ve cehalete işaret ettiğini, bu nedenle de Allah ve O'nun kitabı için bu özelliklerin düşünülmemeyeceğini belirtir. Ve Kur'an'da yeterli açıklamaların bulunduğunu söylemektedir.⁹² Ancak bu konuyla ilgili, biz inananlar ve araştırmacılar açısından ayrıntılı açıklamaların Kur'an-ı Kerimde olduğunu söylemenin pek mümkün olmadığını düşünüyoruz. Bununla birlikte konu veya konular, nüzul sebepleri, tarih, semantik gibi yardımcı ilimlerle daha da açıklığa kavuşturulacak olsa da, kader konusunun herkesi tatmin eden bir çözüme kavuşturulması mümkün gözükmemektedir.

Kader konusuyla ilgili farklılıklar, ayetlere dayanılarak izah edilmeye çalışılmıştır. İnsanlar görüşlerini desteklemek için ayet arayışına başlayınca, Allah'ın kullarına mesajı belirli bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Burada vurgulamak istediğimiz, bütün farklı görüşlerin aynı kaynaktan beslenmiş olmalarıdır. Hâdiselerin bu şekilde gelişmesinde yukarıda ifade ettiğimiz bu hususun yanı sıra kasıttan uzak, masum anlama yanlışlıkları da etkili olmuştur. Ayetler bağlamından kopuk, ayrı ayrı değerlendirilmiş, kader konusuyla bağlantılı diğer meseleler –ahlâk, deneniyor oluşumuz, insanın konumu...- dikkate alınmadan neticeye ulaşılmıştır.

C. KELAMDA KADER TARTIŞMALARININ ORTAYA ÇIKIŞI VE KADER ANLAYIŞLARI

1. Kader Probleminin Ortaya Çıkışı

“Allah'ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmiyle bilip belirlemesi” şeklinde yaygın bir tanıma sahip olan kader ile, “Allah'ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirilmesi” anlamında genel bir kabule sahip olan, kaza⁹³ konusunda ki soru işaretleri, sahabe döneminde ortaya çıkmıştı. Bu konuda Hz. Ömer ile bir hırsızın diyalogu dikkat çekicidir. Hırsızın çalma gerekçesi olarak Allah'ın kaza ve kaderini göstermesi, Hz. Ömer'i sinirlendirmiş, ve bu şahsa hırsızlık için el kesme cezası uygulanırken, Allah'a karşı yalan iftira da bulunduğu içinse dayak cezası verilmiştir.⁹⁴ Hz. Ali döneminde de, Şam seferi sırasında bir müslümanın kaza ve kader konusunda

⁹¹ 4. Nisa: 82.

⁹² Maturîdî, a.g.e., s. 287,288.

⁹³ Yusuf Şevki Yavuz, “Kader”, *İslam Ansiklopedisi*, Diyanet, XXIV, s. 58.

⁹⁴ Ahmet Faruk Desûkî, *el-Kaza ve'l-Kader fi'l-İslam*, Darü'd-dâve, İskenderiyye-1982, II, s. 8.

yönelttiği sorular ve Hz. Ali'nin bunlara cevapları kader konusunun erken dönemlerde nasıl anlaşıldığı noktasında ipuçları vermektedir. Bu kişi Şam'a doğru ilerleyişlerinin Allah'ın kaza ve kaderi ile mi olduğunu öğrenmek ister. Hz. Ali ise inilen vadilerin çıkılan tepelerin, bütün bunların Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu açıklar. Belli ki bu cevaptan tatmin olamayan bu şahıs, sefer sırasında çektiği zorlukların karşılığını alamayacağı endişesine kapılarak bu tereddütünü dile getirir. Ancak Hz. Ali'nin, akabinde yaptığı açıklamalar, muhatabı zihnindeki sorulara bir nokta koyacak niteliktedir. Hz. Ali yaptığı açıklamalarda Allah'ın kullarını sorumlu kıldığını ve insan davranışlarında bir mecburiyetin olmadığını belirterek Peygamberlerin de boşa gönderilmediğinin altını

çizmektedir.⁹⁵ Bu dönem de Kader problemiyle ilgili başlayan tartışmalar, Müslümanların karşılaştıkları bazı ictimai ve siyasi olayların etkisiyle de, sahabe devrinin sonlarına doğru canlı bir şekilde tartışılan konuların başında yer aldı. Kader hakkında konuşan ilk şahsın Ma'bed el-Cuhenî ve ondan sonrada Gaylân ed-Dımeşkî olduğu ifade edilmiştir.⁹⁶

Bazı kelimciler, kader probleminin çıkışını iç sebeplere bağlarken,⁹⁷ bazı yazarlar ise problemin kaynağı olarak yabancı kültürden kaynaklanan etkenleri göstermişlerdir.⁹⁸ İslam Dinine, Yahudi, Hristiyan ve Mecusi gibi farklı inanç sistemlerinden dahil olan kişiler tarafından 'kader, cebir ve Allah'ın sıfatları' gibi konuların tartışılmaya başlandığı belirtilmiştir.⁹⁹ Cebriyye ve Kaderiyye gibi "fitne" yaratan tartışmaları çıkaranların ise Arap

⁹⁵ Desükî, a.g.e., s. 15. Krş. Bu tür tartışmaların Resulullah döneminde başladığını da ifade edenler vardır. Bu düşüncelerine delil olarak da konuyla ilgili hadis rivayetlerini göstermektedirler. : Prof. Suphi es-Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 1.Baskı, Düşünce Yayınları, İstanbul-1981, s. 62-63.

⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-Maariif*, s. 212.

⁹⁷ Watt, Hiritiyanlık ile İslam akaidi arasında belli paralelliklerin olduğunu da kabul etmektedir. Ancak o, İslam akaidinde dahili siyasi baskıların belirleyici olduğunu söylemektedir. Ve şu noktayı da net bir şekilde ifade eder: "Müslümanlar irade hürriyeti akidesini, Hıristiyanların onu açıkladıklarını duydukları ve fikren sağlam gördükleri için almış değildiler; aksine, Emeviler veya Harici kardeşleri ile mücadelelerinde, birtakım Hıristiyan fikir veya esaslarını, bu muarızlarını yenmek için tesirli birer vasıta olarak gördükleri zaman, kullanmakta tereddüt etmemişlerdir." Bkz. W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 2.Basım, Birleşik Yayıncılık, İstanbul-1998, s. 119.

⁹⁸ Hür iradeyi savunanların Hıristiyanlıktan etkilendiği belirtilmektedir. H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul-2001 s. 471. krş. hem iç sebeplere hem de dış sebeplere bağlamış. Bkz. Halife Keskin, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, Beyan Yayınları, İstanbul-1997, s. 36. Ebu Zehra, *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, 1.Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul-1970, s. 138,146,156,173-174.

⁹⁹ Salih, a.g.e., s. 60, 107, 108, 121,125.

olmayanlardan oluşmasının da garipsenecek bir durum olmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁰ Kimi zaman da konu ile ilgili tartışmaların çıkış sebebinin, dış etkenler olduğu söylenmiş, ancak bu dış etkenlerden Kur'an-ı Kerim dışında ki faktörler kastedilmiştir.¹⁰¹

Kader düşüncesinin ortaya çıkmasında ve daha sonra teorik olarak savunulmasında Allah'ın takdirini vurgulayan ayetlerin temel alınması dikkat çekmektedir. Halbuki Kur'an-ı Kerim'de ilahi takdiri ifade eden pasajlar kadar insan hürriyetine işaret eden pasajlar da mevcuttur. Ancak ilk müslümanlar daha çok ilahi takdiri belirten pasajları ön plana çıkarmışlardır. Bunun bir nedeni de Kur'an-ı Kerim'de her şeye gücü yeten 'tek' olan Tanrı'nın tanımlanması yanında, inanılıyor olan birçok tanrıların acziyetini dile getiriyor oluşu gösterilmektedir.¹⁰² 'Kaderci' anlayışı sistematik olarak ise ilk defa Emeviler kullanmışlardır. Şimdi onların kullanma biçimini inceleyelim.

2. Kader Anlayışının, Yapılanları Meşrulaştırmak İçin Kullanılması ve Emevi Örneği

Emevi saltanatının kurucusu Muaviye b. Ebi Süfyan'ın epey sorunlu iktidar mücadelesinden sonra yönetimi meşrulaştırmak için 'kader' anlayışını da kullanmış olması, 'kader probleminin' iç dinamiklere bağlı olarak ortaya çıktığını gösteren emarelerdendir. Muaviye ve ardından gelen halifeler, halkın idarecilere karşılıksız itaatini vurgulamış, halife olmalarının Allah'ın kaza ve kaderiyle olduğunu sürekli halka telkin etmişlerdir. Bu nedenle kendilerine yapılacak baş kaldırıların, Allah'a yapılmış olacağını, inanan insanların Allah'ın bu takdirine, rıza göstermeleri, boyun eğmeleri gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hatta Emevi yöneticileri, yapılan siyasi savaşları haklı göstermek için dahi, Allah'ın takdirinin ve alınlarına yazılan yazının bu şekilde olduğunu iddia etmişlerdir. Muaviye'den sonra Emevi sultanı olan Yezid, kendilerinin saltanatını değiştirmek için hiç bir şey yapamayacağını, bu tür çabaların beyhude bir uğraş olduğunu, eğer bir yanlışlık olsa idi Allah'ın gerekli değişikliği yapacağını söyleyerek,¹⁰³ yapmış oldukları

¹⁰⁰ a.g.e., s. 107.

¹⁰¹ Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, s.58-59.

¹⁰² Wolfson, a.g.e., s. 462, 466-468. Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, 6.Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul-2000, s. 285.

¹⁰³ İbn Kuteybe, Ebu Abdullah B. Müslim ed- Dineverî, *Uyunu'l Ahbar*, 2. Baskı, Beyrut -1996, II, s. 238-239.

haksızlıklara kan akıtmalara, dini bir meşruiyet zemini hazırlamaya çalışmışlardır.¹⁰⁴ Emevi hanedanının kendilerini aklamak için kullandığı bu argüman, -olan iyi veya kötü her şeyin- Allah tarafından irade edildiği temeline dayanıyordu. Bu anlayış, kimi zaman zalimin zulmünün sebebi

olabildiği gibi, kimi zaman da mazlumun acizliğinin gerekçesi olabilmektedir.¹⁰⁵ Emevi yöneticilerinin, bu tezlerini destekler şekilde kendilerini ‘Allah’ın Halifesi’ şeklinde isimlendirdiklerine de şahit olmaktadır. Bu tabiri de ‘Allah’ın vekili’ anlamında kullanmışlardır.¹⁰⁶

Muhtemelen Emevi yöneticileri, insanın özgürlüğü konusunda ısrar edilmesinin kendilerini yerlerinden edeceğinden korkmuşlardır. Şu nokta da ihmal edilmemelidir ki Emevi yönetimi aradığı meşruiyet zeminine kavuşmuş olsa da, bu neticenin sebebini, sadece, fırsat buldukça ilan ettikleri kader anlayışlarına dayandırmak doğru olmasa gerektir. Çünkü Emeviler, iktidarlarını sağlamlaştırmak için farklı argümanlar da kullanmışlardır. Asabiyet ruhuna dayanan ‘kabilecilik’ anlayışı, kendilerini Hz. Osman’ın mirasçısı olarak takdim etmeleri bunlardandır.¹⁰⁷ Ancak şu noktayı net bir şekilde belirtmeliyiz ki, Emevi iktidarı, itikadi hususları kendi iktidarlarını meşrulaştırmak için kullanmışlardır.¹⁰⁸

İnsanı âtil bırakması beklenen Emevilerin de şiddetle savunduğu kader anlayışı, her zaman aynı davranışı doğurmamıştır. Cebri görüşün savunucularından biri olarak takdim edilen Cehm b. Safvan, iktidardan yana bir tutum takınmamış, bilakis mevalinin de eşitliğini savunarak ayaklanmaları başlatan kişilerden olmuştur.¹⁰⁹ O halde bu dönemde cebri anlamda kader anlayışı, halkın bazı kesimini peşinden sürüklese de, birtakım sorgulamalar ve karşı çıkışlarla da karşılık görmekteydi. Hasan el- Basri’nin ‘Kader Risalesi’

¹⁰⁴ Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, 2.Baskı, Birleşik Dağıtım, İstanbul-1992, s. 279-284. Bkz. Halife Keskin, a.g.e., s. 27-28; Muhammed Abid Cabiri, *İslamda Siyasal Akıl*, Kitabevi, İstanbul-1997, a.g.e., s. 468.

¹⁰⁵ Akbulut, a.g.m., s. 135.

¹⁰⁶ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 100. Halife kelimesine, “birbirini takip eden nesil” şeklinde anlam da verilmektedir: Bkz. İbn Cerir Ebu Cafer Muhammed Taberi, *Tefsiru’l-Taberi fi Tevili’l-Kur’an*, Kütübi’l İlmiyye Yayınları, Beyrut-1999, I, s. 237.

¹⁰⁷ Cabiri, a.g.e., s. 590.

¹⁰⁸ Akbulut, a.g.e., s. 281-284; bkz. Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 102.

¹⁰⁹ Cabiri, a.g.e., s. 625.

konuyla ilgili, elimizde bulunan önemli belgelerdendir. Hasan el-Basrî bu risalesinde insanın hür fiillerine ve sorumluluğuna dikkat çekmektedir. Bu görüşlerine rağmen, kendisi dönemin en önemli isyanlarından olan İbn Eş'as isyanına katılmamıştır.¹¹⁰ Şimdi onun kader konusundaki risalesini inceleyelim.

3. Hasan el- Basri'nin Kader Risalesi

Hasan el-Basri, yaptığı açıklamalarda kader konusunda cebri bir görüşten olmadığını belirtmektedir. Ata b. Yesar ve Mabed el-Cüheni'nin, Hasan el-Basri'ye gelerek yönetimde bulunan emirlerin, kendilerinin mallarını gasbettiklerini, kan akıttıklarını sonra da bütün bunların Allah'ın kaderiyle gerçekleştiği, iddiasında bulduklarını iletmeleri üzerine Hasan el- Basri “Allah'ın düşmanları yalan söylemektedir”¹¹¹ cevabını vermiştir.

Halife Abdulmelik b. Mervan, Hasan el-Basri'ye kader konusuyla ilgili görüşlerini öğrenmek üzere gönderdiği mektup da Hasan el-Basri'nin daha önce hiç duyulmamış bir şekilde konuyu izah ettiğini, bu açıklamalarını Resulullah'ın ashabından birinin rivayetlerine¹¹² dayanarak mı yoksa Kur'an-ı Kerim'in bir hükmüne istinaden mi yaptığını veya kendi fikri mi olduğunu öğrenmek istemiştir.¹¹³ Bu mektuba cevap olarak oluşmuş, Hasan el-Basri'nin açıklamaları, Allah'ın ezeli bilgisi ve takdiri kavramlarının insanın ahlaki ve siyasi sorumluluğuyla beraber incelendiği ilk sistematik metin olarak düşünülmektedir.¹¹⁴ Hasan el-Basri'nin bu söylemi, Emevi cebir ideolojisi, Harici tekfir ideolojisi ve Şii imamet mitolojisiyle kuşatılan bir çağda, çağdaş yazar Cabiri tarafından “aydınlanma söylemi”nin bir başlangıcı olarak yorumlanmaktadır.¹¹⁵

Hasan el- Basri Abdulmelik b. Mervan'a yazdığı mektubunda;

¹¹⁰ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 103.

¹¹¹ İbn Kuteybe, Ebu Abdullah B. Müslim ed- Dineverî, *el-Maarif*, Alaaddin Matb. , Beyrut-1970, s. 195.

¹¹² Fazlur Rahman, Hasan el- Basri'nin Halife'ye cevap olarak yazdığı mektubunda geçen açıklamalara binaen, onun sünnet anlayışını belirtmektedir. Halifenin konuyla ilgili ısrarlı hadis talebine karşın, Hasan el- Basri, kader mevzuunu, Rasulullah'ın sünnetine istinaden açıklamaktadır: Fazlur Rahman, *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 1.Baskı, Selçuk Yayınları, İstanbul-1981, s. 68-70; bkz. Rahman, *Tarih Boyunca Metodoloji Sorunu*, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara-1995, s. 19-25.

¹¹³ Hasan Basrî, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdulmelik b. Mervan'a Mektubu” Çev. L. Doğan-Y. Kutluay, *A.Ü.İ.F.D.*, (1954), S. 3, s. 75.

¹¹⁴ Mevlut Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, 2.Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul-2001, s. 99.

Ve [onlara söyle:] görünmez varlıkları ve insanları yalnızca [Beni tanımaları ve] Bana kulluk etmeleri için yarattım. [Ama dikkat edin,] Ben onlardan ne bir rızık istiyorum ne de Beni gözetip beslemelerini: (51. Zâriyat: 56-57)

ayetlerine istinaden Allah'ın ibadet için yarattığı mahlukatına aynı zamanda ibadeti emrettiğini belirterek, Allah'ın bu iş ile kulları arasına girmeyeceğini söylemektedir.¹¹⁶ mektubun devamında şu hususlara işaret edilmiştir :

- Allah'ın bir kavme nimet vermesi veya onların durumunu değiştirmesi kavmin kendisini değiştirip değiştirmemesine bağlıdır.¹¹⁷
- Allah'ın nehyettiği hususlar O'na isnad edilemez. Eğer küfür Allah'ın kaza ve kaderinden olsaydı Allah yaptığından hoşnut olurdu. O'nun kazası iyilik ve adalet üzerinedir. “O'nun emri kaderi, kaderi de emridir.”¹¹⁸
- İnsanın öteki dünyada övülmesi ve yerilmesi, ancak davranışlarını kendi güç ve yetenekleriyle, hür olarak gerçekleştirmesi durumunda anlamlı olur.¹¹⁹

Hz. Adem cennetten çıkarıldığında, hatanın kendisinde olduğunu ifade etmiş, bu yanlışını Allah'ın kazası ve kaderi şeklinde yorumlamamıştır. Benzer şekilde Hz. Musa'da bir adam öldürdüğünde ‘nefsini ziyana uğrattığını’¹²⁰ belirtmiştir. Çünkü, doğru yolu göstermek Allah'tan, sapıtmak kullardandır.¹²¹

Hasan el Basri mektubun müteakip satırlarında daha çok kader ve kaza konusunda cebri bir yaklaşım ortaya koyanların ileri sürdükleri ayetlerin açıklamasını yapmaktadır. Hasan el-Basri yapmış olduğu açıklamalarda, Allah'ın bizi peygamberler ve kitaplar vasıtasıyla uyarması ve ceza ile mükafat gerçeklerine dikkat çekmektedir. Allah'u Tealanın adil olduğunu bu nedenle de yasakladığı hususları kulları için irade etmeyeceğini söylemektedir.¹²²

¹¹⁵ Cabiri, a.g.e., s. 608.

¹¹⁶ Hasan el-Basri, a.g.m., s. 75.

¹¹⁷ a.g.e., s. 76.

¹¹⁸ gös. yer.

¹¹⁹ a.g.m., s. 77.

¹²⁰ 28. Kasas: 15,16.

¹²¹ Basri, a.g.m., s. 78.

¹²² a.g.m., s. 79.

Hasan el-Basri, gerek “Allah kullarına ibadeti emredip daha sonra nasıl olur da onları günah işlemeye mecbur kılar?” sorusuyla gerekse elimizde bulunan mektubun anlatım tarzı ile, dini hükümlerde akli hakem kılmaya yönelik bir yaklaşımın örneğini sunmaktadır.¹²³

Hasan el-Basri, inananların din işleri ve dünya işleriyle ilgili farklı davrandıklarını belirtmekte ve şu noktaya da dikkat çekmektedir:

...birisine “dünya yolunda nefsini yorma, sıcak veya soğukta kendini işe koşma ve canını yolculukta tehlikelere atma, nasıl olsa rızkın hazırlanmıştır” desen kabul etmez. Yine “koyunlarının başına çoban bırakma, kurtların yiyeceği ve hırsızların çalacakları, ölecek ve kaybolacak olanlar takdir edilmiştir, sen onları korumaya muktedir olamazsın; Allah’ın muhafaza edilmesini takdir ettiği hiçbir şey zayi olmaz” desen kabul etmez. Yine “atını ve deveni kaçacak diye iple bağlama, ne takdir edilmişse o olur, bağlansan da bir bağlanmasan da” desen kabul etmez. Yine ‘sakın dükkanını evinin kapısını-malının ve eşyanın kaybolmasından korkarak- kapama, zira senin kapıyı kapaman, Allah’ın takdirini değiştirmez’ desen, bunu da kabul etmez. Dünyaya ait herhangi bir işin de, bütün ihtiyat tedbirlerini alarak sağlamlaştırmaksızın hareket etmez. Eğer böyle yapmamasını söylersen bilgisizliğini ileri sürer, sonra da söylenenini kabul etmez. Bütün bunlara rağmen din meselelerini kadere terk eder.¹²⁴

Böylece Hasan el-Basri, yapılan hatalar ve yapılmayan doğru davranışlar için kaderi suçlamalarının mantıksızlığını belirtir. Bunun yanı sıra dünya işlerinde insanların hiç de ihmalkâr davranmadıklarını ve bütün önlemleri alarak meselelerin üzerine gittiklerini ifade etmektedir.

Hasan el-Basri mektubunun sonlarına doğru, özelde halifeye hitaben şöyle demektedir:

Ey Emirel müminîn! Bilmiş ol ki, Allah kullara yapılacak işleri kesin olarak mukadder kılmamıştır, fakat şöyle yaparsanız size böyle yaparım, böyle yaparsanız size şöyle yaparım, diyor ve onları ancak yaptıkları amellere göre cezalandırıyor. Allah kendine ibadet, dua edilmesini ve kendinden yardım dilenilmesini emrediyor. Eğer kullar Allah’ın indinde olan ecri isterlerse, Allah onlara yardım eder ve iyiliği elde etmek, kötülükleri bırakmak hususunda onlara muvaffak olmakta kolaylık

¹²³ Cabiri, a.g.e., s. 608. Bkz. Mustafa Çağrıcı, “Ahlâk”, *İslam Ansiklopedisi*, s. 3.

¹²⁴ Basri, a.g.m., s. 80.

*gösterir. Allah'a itaat edip yanındaki (ecir) isteyen kimse hakkında Allah'ın hükmü budur ki bence de söz budur*¹²⁵

Hasan el-Basri dönemindeki yönetimin yanlışlarını dile getirmekle birlikte, hiçbir kargaşa veya isyana da katılmamış olması nedeniyle bir 'sivil itaatsizlik' örneği sergilediği belirtilmiştir.¹²⁶ Cebri görüşün savunucularından olan Cehm b. Safvan'ın ise isyanlara katıldığını bu noktada hatırlamak, önemlidir, diye düşünüyoruz. Cehm b. Safvan cebri görüşün öncülerinden olmasına rağmen böyle bir eylemde bulunmuş, yönetimin yanlışlıklarına karşı pasif olmayı tercih etmemiş, isyanlara katılarak tepkisini ortaya koymuştur. Halbuki onun kaderci anlayışı, Emevi yönetiminin anlayışıyla aynı olup, insanların bütün davranışlarının Allah tarafından belirlendiği düşüncesine dayanıyordu. Böyle bir anlayış onu hareketsizliğe yönlentmediği gibi, devrimci ve isyancı yönünü de köreltmemiştir.

Hasan el-Basri'nin savunduğu bu düşünceler ve iman amel konusunda söylediği fikirler nedeniyle Yunan kültürünün ve bazı dış etkenlerin tesirinde kalmış olabileceği ihtimali de belirtilmektedir.¹²⁷

Bu risalede, kader konusu ayetlerle ve mantıkî argümanlarla açıklanmıştır. Halife'ye yazdığı bu mektupla Hasan el-Basri'ye karşı olan görüşlerini açık bir şekilde ifade etmektedir. Kaderci anlayışın yapılan yanlışlıklar ve kötülükler için bir mazeret oluşturmayacağı belirtilmiştir.

4. Kelam İlminde Kader Problemi ile İlgili Temel Yaklaşımlar

Daha sonra ki tartışmalarda Kader meselesi genellikle Allah'ın ilim, irade ve tekvin gibi sıfatlarıyla ilişkilendirilerek, izah edilmiştir.¹²⁸ Bu nedenle Biz de konuyla ilgili açıklamaları bu başlıkları temel alarak yapacağız. Aynı zamanda, konuyla ilgili, açıklamaları mezhep isimlerini esas alarak yapmayışımızın bir nedeni de, mezheplerin kendi içlerinde ciddi anlamda incelenmesi gereken farklılıkların bulunmasıdır. Bununla birlikte, çalıştığımız konu açısından fikirlerin kimler tarafından ortaya konulduğu değil; hangi fikirlerin tarih sahnesinde yerini aldığı bizim için daha öncelikli

¹²⁵ a. g.m., s. 83.

¹²⁶ Uyanık, a.g.e., s. 79,111.

¹²⁷ Salih, a.g.e., s. 119.

¹²⁸ Bu eserlere birkaç örnek: Eş'arî, *el-İbane*, s.109-115. Bkz. Yavuz, a.g.m., s. 60-61.; Ömer, Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam*, Bilmen Yayınları, İstanbul-1972, s. 293-294.

bir öneme haizdir. Bütün bu sebeplerden ötürü, konuyu, aşağıdaki başlıklandırmaları esas alarak, açıklamayı uygun gördük.

4. 1. Allah'ın Nesne ve Olayları (Önceden) Bilmesi

İnsana ait ihtiyari fiilleri ve diğer tüm cereyan eden olayları, Allah'ın vukuundan önce bildiği meselesi, Kader problemiyle ilgili tartışılan konuların başında gelir. Bu konuyla ilgili yaklaşımları üç başlık altında özetleyebiliriz.

a. Allah her şeyi bilen bir varlık olduğu için, vukuundan önce bütün olayları ezeli ilmiyle bilir.¹²⁹ Ve bu durum hâdiselerin Allah'ın ilmine göre gerçekleşmesini zorunlu kılar.¹³⁰ Diğer bir ifadeyle, kulların Allah'ın ilmine aykırı davranma olasılıkları olmadığından, fiillerinde mecbur olurlar. Şayet Allah'ın her şeyi ezeli ilmiyle önceden bildiğini reddedersek, o vakit Allah'ın gaybı bilmesini izah edemeyiz. Çünkü gayb bilgisi bir yönüyle de geleceğin bilgisidir. İnsanın yapacağı fiillerin bunlardan ayrı düşünülmesi mümkün değildir.

b. Bazı Mu'tezilî alimler ise Allah'ın ilminin gerçeğe ters düşmeyeceğini, bu nedenle O'nun ilminin, objesini zorunlu kılan bir ilim olduğunu belirtmişlerdir. Ancak dikkat çektikleri diğer bir husus ise mükellefin fiillerinin gerçekleşmeden önce bir bilgi ve ilim konusu oluşturmadığıdır. Yani Allah, olanı bilir. Kulların fiilleriyle ilgili olarak Cebriyyenin açıklamalarının ise Allah'ın insanlara sorumluluk vermesi ve onları imtihan etmesi gerçeğiyle çeliştiğini ifade etmişlerdir. Bu düşünce sahiplerinin iddia ettikleri diğer bir husus ise Allah'ın kullarını imtihan etmesi ve onların fiillerinde hür olmaları, Allah'ın adaleti ile cennet ve cehennem gerçeğinin doğal bir sonucudur.¹³¹ Böylece Mu'tezile yaptığı açıklamalarda üç noktaya dikkat çekmiştir. Bunlardan birincisi insana sorumluluk verilmesidir. Sorumluluk, verilen bazı imkanların ve özelliklerin doğal bir sonucudur. İnsana eylemler arasında seçme hürriyeti verilmiştir. Aynı zamanda doğruyla yanlışı birbirinden ayırabilecek yetenekle donatılmıştır. İkincisi insanın bu dünyada imtihan edilmesidir. İnsanın bu dünyada yaptıkları

¹²⁹ Eş'arî, a.g.e., s. 109,153.

¹³⁰ Bilmen, a.g.e., s.298-299 ; Abdillâh b. Sa'duddîn Taftâzânî, *Şerhu'l Akaid en-Nesefiyye*, İzzet Efendi Matb., İstanbul- 1297, s.116.

ve yapmadıklarından dolayı ceza ve mükâfatla karşılaşacak olmasıdır. Üçüncüsü Allah'ın adil olmasıdır. Mu'tezilî alimler genellikle ilk iki argümanı da bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Allah adil olduğu için sorumluluk verdiği kullarına özgürlükte vermiştir. Ancak bu sayede cennet ve cehennem anlaşılabilir.

Felsefeciler ise Mütezile ile benzeri sonuca ulaşmakla birlikte daha farklı bir argüman kullanmışlardır. Farabi ve İbn-i Sina Allah'ın küllileri bildiğini cüzileri de külliler gibi bildiğini ileri sürmüştür. Onlara göre Allah'ın bilgisi tek ve bölünmez olup mevcudatın sebebidir.¹³²

c. Allah'ın bilgisi dışında hiçbir şey yoktur. Bu Allah'ın ilim sıfatının gereğidir. Allah'ın ilmi dışında bir şeyler olduğunu düşünmek ona nakıza getirir. Allah için bir eksiklik düşünmek ise mantıken mümkün değildir. Ancak Allah'ın her şeyi önceden bilmesi kulların fiillerinde mecbur oldukları anlamına gelmez. Çünkü Allah'ın geleceği bilmesi geçmişi bilmesi gibidir. Allah kimin cennetlik kimin cehennemlik olduğunu bilir. Fakat kulun cennet ya da cehennemle karşılaşmasını gerektiren sebep onun yapmış olduğu işlerdir. Allah'ın ilmi maluma tabiidir. Allahu Teala şeyleri olacağı için bilir. Yoksa hâdiseler O bildiği için olmaz. Allah'ın bilmesi cebri gerektirmez.¹³³ Bu görüş çoğunlukla Maturîdîler tarafından dile getirilmekle birlikte, bazı M'tezilî alimler de bu görüştedir. Bunlar, Allah'ın bilgisi dışında hiçbir şeyin olmadığını söyleyerek Cebriyye ile aynı şeyi ifade etmişlerdir. Ancak bu bilginin kulun fiillerini belirlemediği noktasında onlardan ayrılmışlardır. Mu'tezile ile, kulun fiillerinde cebir olmadığına hem fikir olmalarına rağmen, insanın yapacaklarının Allah'ın bilgisinde olup olmaması açısından birbirlerinden ayrılırlar.

Açıkladığımız bu görüşlerden bir tanesi, Allah'ın ilmiyle -insan fiilleri de dahil- olan her şey arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Diğer görüşler de ise, Allah ister olayları vukuundan önce bilmiş olsun; isterse de vukuundan sonra bilmiş olsun, Allah'ın bilgisinin insan fiillerinde bir cebri doğurmadığı

¹³¹ Süleyman Uludağ, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikâdî Mezhepler*, Marifet Yayınları, İstanbul-1992, s. 360.

¹³² Mehmet Aydın, *Din felsefesi*, İzmir İlahiyat Fak. Yay. , 8. Baskı, İzmir- 1999, s. 145.

¹³³ Bilmen, a.g.e., s. 299-300. Bkz. Taftâzânî, a.g.e., s.116.

belirtmiştir. Allah'ın bilgisi ve insan davranışları farklı alanlardır. Allah'ın bilgisi “metafizik” bir sorunken, Bu bilginin insan davranışlarını zorunlu olarak belirlediği ise “ahlâkî” bir sorun olmaktadır.¹³⁴ Bu nedenle birbirleriyle ilişkilendirilerek tartışılması uygun olmaz.

4. 2. Allah'ın Nesne ve Olayları Dilemesi

Bu konuyla ilgili tartışmalar, daha çok Allah'ın iradesi dışında gerçekleşen herhangi bir şey olup olmadığı ve Allah'ın iradesi ile nesne ve olaylar arasındaki ilişkiyle ilgili olarak gerçekleşmektedir. Ve konuyla ilgili şu farklılıklar belirtilmektedir.

a. Allah'ın iradesi dışında gerçekleşen hiçbir olay yoktur. Hayır-şer, iman-küfür, iyi-kötü her şey Allah'ın dilemesiyle vuku bulur. “Allah'ın dilediği olur ve dilemediği olmaz.”¹³⁵

Allahu Tealanın fiillerinin tamamı için bir zorunluluk düşünülemez. Allah kendi mülkünde her ne diliyorsa onu yapar. O'nun için her şey caizdir: Allahu Tealanın mahlukatı yaratmaması, kullarına güç yetirdikleri ve güç yetiremedikleri şeyi teklif etmesi bunlardandır.¹³⁶ Allahu Tealanın yapmakla zorunlu olduğu hiçbir şey de yoktur. Ne masum olan canlıya sevap vermek, ne de kulları için en elverişli olanı gözetmek O'nun üzerine vaciptir. Bu konuyla ilgili olarak Eş'ari ile Cübbai arasındaki tartışma örnek verilmektedir: üç çocuk vardır; Bunlardan birisi müslüman bir çocuk olarak ölmüştür. İkincisi ise müslüman olarak ergenlik dönemini yaşamıştır. Üçüncüsü, kafir olarak bulûğa ermiştir ve o şekilde ölmüştür. Mu'tezileye göre âdil olan: Kâfir olan yetişkinin cehenneme gitmesi ve ebedi olarak orada

kalması; müslüman olarak ölen çocuğun ebedi olarak cennette kalması; müslüman olarak ölen yetişkinin ise, müslüman olarak ölen çocuktan daha üst bir mertebede cennette ebedi olarak kalmasıdır. Ancak müslüman çocuk, Allah'ın bulûğdan önce canını aldığı için daha düşük bir mertebede oluşuna ve bu nedenle ebedi hayatı, daha az avantajlı bir yerde geçirdiğine; kâfir olarak can veren yetişkin ise Allah'ın kurtuluş için kendisini gerekli olan rütbeye erdirmeye kadir iken, neden bunu yapmadığı konusunda itirazda bulunur.

¹³⁴ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara- 1998, s. 107.

¹³⁵ İmam-ı Gazali, *İtikatta İktisat*, Çev. O. Zeki Soyçiğit, Sömez Neşriyat, İstanbul-1971, s. 100.

¹³⁶ Eş'arî, *el-İbane*, s. 133.

Bütün bu gelişmeler muhtemeldir. Ve yapılan itirazlara tatmin edici bir cevap vermek mümkün değildir. O halde bütün kullar için Allah'ın en uygun olanı yapması, üzerine vacip değildir.¹³⁷

Aksi bir düşünce, yani Allah'ın yalnızca iyi ve güzel olanı irade ettiği, yanlış ve çirkin irade etmediği anlayışı, Allah'ın iradesi dışında da gerçekleşen olaylar olduğu sonucunu doğurur. Ve böyle bir düşünceyi kabul etmek mümkün değildir. Küfür ve çirkinlikler daha çok karşılaştığımız hâdiselerdir. Eğer bunlar Allah'ın iradesiyle olmuyorsa, şeytanın iradesiyle gerçekleşiyordur. O halde şeytanın Allah'tan daha güçlü bir varlık olduğu sonucu doğar ki, bu da kabulü mümkün olmayan bir durumdur.¹³⁸

Allah'ın emrettiği bir hususla ilgili, güç vermesinin de zorunlu olmadığı söylenmiştir.¹³⁹ Halbuki, Hasan el-Basrî, Allah'ın amellerinden sorumlu kıldığı insanın gerekli donanıma sahip olmasını da zorunlu görmektedir.¹⁴⁰ Bu düşüncenin ifade etmek istediği konuyu biraz daha netleştirecek olursak, Allah, itaatkâr kulunu cezalandırabileceği gibi, günahkâr kulunu da mükâfatlandırabilir. Allah'ın hayrı irade etmek gibi bir zorunluluğu yoktur. Aynı zamanda Allah'ın iradesinin bir hikmete ve gayeye bağlı olmadığı; aksi halde Allah'ın fiillerinin sınırlandırılmış olacağı ifade edilmiştir.

b. Allah yalnızca iyi, hayırlı ve güzel olanı diler. Allah emretmediği ve yasakladığı konuları dilemez.¹⁴¹ Allah'ın kullarına yasak ettiği hususları dilemesini düşünmek mantiken muhaldir. Aksi takdirde bildirilen emir ve yasakların bir anlamı olmazdı. Bu şekilde Mu'tezile Allah'ın emirleriyle iradesi arasında doğrudan bir ilişki kurmaktadır. Mu'tezilî düşünürlere göre Allah emrettiği hususları irade eder, nehyettiği hususları ise irade etmez.¹⁴²

Mu'tezilenin, Allah'a şer fiilleri isnad etmemesi ile ilgili tavrı bazen de, onların, 'biri şerri yaratan diğeri de hayrı yaratan iki ilahın varlığına inanan' Mecusilere benzetilmelerine yol açmıştır. Bu sebeple Eş'ari,

¹³⁷ Gazali, *İtikatta İktisat*, s. 218-226 . Bkz. Taftâzânî, a.g.e., s. 16-17.

¹³⁸ Eş'arî, *el-İbane*, s. 118-123.

¹³⁹ a.g.e., s. 133.

¹⁴⁰ Basrî, a.g.m., s. 78.

¹⁴¹ Ebu Mansur b. Tahir el-Bağdadi, *el-Fark beyne'l Fırak*, Seade Matb. Mısır- 1948, s. 68. Bkz. Taftâzânî, a.g.e., s.113; Mâturîdî, a.g.e., s. 369.

¹⁴² Taftâzânî, a.g.e., s. 114.

aralarındaki benzerliği ifade ettikten sonra kaderiyyenin bu ümmetin Mecusileri olduğu konusundaki hadisi nakletmektedir.¹⁴³

c. Allah'ın iradesi dışında gerçekleşen hiçbir olay ve varlık yoktur. Bu nedenle insanın bütün fiilleri Allah'ın iradesi ve takdiriyle gerçekleşmektedir. İnsanın bir iradesi vardır ancak insanın bir şeyi irade etmesi Allah'ın o şeyi daha önce irade etmesine bağlıdır.¹⁴⁴ Müslümanlar arasında yaygın olan inşaallah tabiri bu doğru inanışın bir ifadesidir.¹⁴⁵ Aynı zamanda Allah'ın iradesi bir hikmete bağlıdır.¹⁴⁶ Allah'ın iradesinin iyi kötü her şeye taalluk etmesi hikmetsizlik sayılmaz. İlahi irade dilemiş olsaydı, her insan mümin olurdu. Dolayısıyla ilahi irade küfrü de dilemiştir. Çünkü Allah isteyen kimsenin mümin, isteyen kimsenin de kâfir olmasını murad etmiştir. Herkesin kendi iradesiyle bir tercihte bulunmasını takdir etmiştir.¹⁴⁷

İnsanların işledikleri günahlar da Allah'ın dilemesiyledir. Ancak, bu konularda Allah'ın rızası, muhabbeti ve emri yoktur.¹⁴⁸ Ebu Hanife emir ile Allah'ın iradesi konusundaki ilişkiyi, Allah'ın iradesinin emrinden daha geniş ve kapsamlı olduğu şeklinde izah etmektedir.¹⁴⁹ Teftazanî ise, Allah'ın çirkin ve kötü şeyleri irade etmesinin çirkin bir şey olmadığını bilakis, bunları elde etmenin çirkin olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁰

Bu bölümde açıkladığımız gibi ilk incelediğimiz görüş Allah'ın her şeyi irade ettiğini, Allah'ın iradesine herhangi bir sınırlandırma getirilemeyeceğini söylemekte, iyi kötü gerçekleşen her şeyin Allah'ın iradesiyle olduğunu belirtmektedir. Bu görüş genellikle Eş'arilerce ifade edilmiştir. Diğer bir görüş ise, Allah'ın emrettiği şeyleri irade ettiğini dile getirmiştir. İrade ile emir arasında bir ilişki kurmuştur. Onlara göre Allah'ın emri iradesi, iradesi de emridir. Çünkü Allah yalnızca iyi ve güzel olanı irade etmektedir. Bir diğer görüş ise irade, emir ve muhabbeti birbirinden ayırmıştır.

¹⁴³ Eşari, *el-İbane*, s.135. krş. Taftâzânî, hayrı da şerride yaratannın Allah olduğunu söylemekle beraber, Mu'tezilenin kul kendi fiillerinin hâlıkıdır anlayışından ötürü Mecusiler ve hatta onlardan da daha sapık olarak değerlendiriliyor olmalarını haksızlık olarak yorumlamıştır: Teftazanî, a.g.e., s. 111.

¹⁴⁴ Taftazani, a.g.e., s. 112-114. Bkz. Maturîdî, a.g.e., s. 372,373.

¹⁴⁵ Maturîdî, a.g.e., s. 372.

¹⁴⁶ Taftazani, a.g.e., s. 114 . Bkz. Bilmen, a.g.e., s. 310-313.

¹⁴⁷ Ebu Hanife, *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri -el-Fıkhü'l Ebsat*, Çev. Mustafa Öz, Kalem Yayıncılık, İstanbul- 1981, s. 59.

¹⁴⁸ Maturîdî, a.g.e., s. 367.

¹⁴⁹ Bkz. Ebu Hanife, a.g.e., s. 58; Taftâzânî, a.g.e., s. 112,114.

Daha çok Maturîdî tarafından dile getirilen bu görüş, varolan her şeyin Allah'ın iradesiyle olduğunu söylemektedir. Ancak çirkin ve kötü şeyler de Allah'ın iradesiyle olmasına rağmen, Allah'ın bunlara muhabbeti ve rızası yoktur.

4. 3. Allah'ın Nesne ve Olayları Yaratması

Allah'ın yaratma vasfıyla nesne ve olaylar arasındaki münasebet konusunda farklılıklar ise şöyledir:

a. Bütün varlık ve olaylar Allah tarafından yaratılmıştır. Bu dairenin dışında kalan hiç bir şey yoktur. Allah mülkünde istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Hayır da şer de Allah tarafından yaratılmıştır.¹⁵¹ Dolayısıyla kulun imanı ve inkarı bu kapsamdadır. Eş'ari'ye göre insan kendi kendine hareket eden bir "makinadır". Şuur da bu makinanın bir bölümüdür.¹⁵² İnsana cüzi bir kudret verilmiş olsa da, bu verilen güç yapılan işler üzerinde etkili değildir. Eş'ari bu tespitleriyle insanın başına gelen her şeyin ilahi takdir sonucu gerçekleştiğini söylemektedir. Cebriyye de benzeri şekilde, hakiki anlamda kulun hiçbir fiilinin olmadığını bütün bunların Allah'a izafe edilmesi gereken şeyler olduğunu belirtmektedir.¹⁵³ Kulun amelleri de Allah'ın yaratması ve takdiriyledir.¹⁵⁴

Fiillerin ancak mecazi olarak kula isnad edilebileceğini ifade eden; Cehm b. Safvan'a göre, alemde meydana gelen tabiat olayları ile insan fiilleri arasında hiçbir fark yoktur. Bunların hepsi Allah tarafından yaratılmıştır. Bizim insan faildir dememiz, 'su aktı, ağaç meyve verdi, güneş doğdu ve battı, yağmur yağdı', dememiz gibi mecazdır. Gerçekte insan bu cansız varlıklar gibidir. Çünkü insanın kuvvetini, iradesini, yaratan da Allah'tır. O halde insanın bütün fiillerinde, hiçbir kuvveti, irade ve ihtiyarı yoktur.¹⁵⁵ İnsan

¹⁵⁰ Taftâzânî, a.g.e., s. 113.

¹⁵¹ Eş'arî, *el-İbane*, s. 37,127,158. Burada Abdulcebbar Hamadâni ile Ebu İshak İsferrâni arasında geçen bir konuşmada, İsferrâni, Allah'ın mülkünde irade ettiği şeyin vuku bulacağını belirtmektedir: Bkz. Taftâzânî, a.g.e., s. 113-114.

¹⁵² B. D. Macdonald, "Kesb" *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul-1977, VII, s. 598.

¹⁵³ Muhammed b. Abdulkerim eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Hicaz Matb., Kahire- 1948, I, s. 112.

¹⁵⁴ Eş'arî, *el-İbane*, s. 36,37.

¹⁵⁵ Şehrîstânî, a.g.e., I, s. 114.

fiilleri cebirle olduğu için, insanın öteki dünyada mükâfatlandırılması ve cezalandırılması da cebirledir.¹⁵⁶

İnsanın kendi fiillerinin hâlıkı olmadığı bir göstergesi de, kendine ait fiillerin teferruatını bilmemesidir. Örneğin yürüdüğünü bilir ancak bu fiilin ayrıntılarını bilmez. İnsanın fiillerinin bütünü Allah'ın takdiriyledir.¹⁵⁷ Bu görüş bazen kesbi dile getirmiş olsa da buna çok da bir fonksiyon yüklememiştir.

b. Kul kendi fiillerini yaratmaya muktedirdir. İster hayır ister şer olsun bütün fiiller insana aittir. Ve insan yaptıklarının karşılığını alacaktır.¹⁵⁸ Allah'ın bu konuda bir takdiri yoktur.¹⁵⁹ Bu görüşü savunan Mu'tezile kelamcıları, sorumluluğu gerekli kılan insan fiillerini, kaza ve kader dışında değerlendirmişlerdir. Onlara göre, Allah'ın insan fiilleri konusunda bir müdahalesi yoktur. Mu'tezilî alimlerden Mu'temer, Allah'ın arazları yaratmadığını iddia etmiştir. Sumâme ise arazların faillerinin olmadığını belirtmektedir. Ve onlara göre kulların fiilleri de bu arazlardandır.¹⁶⁰

Mu'tezile Kelamcıları, aynı zamanda konuyu, Allah'ın adaleti ile ilişkilendirerek de açıklamışlardır. Onlara göre eğer fiillerini, kul kendi değil de, Allah yaratmış olsaydı, bu Allah'ın 'âdil' olduğu ilkesiyle çelişirdi. Çünkü, insanlar yaptıkları davranışlar nedeniyle ceza ya da mükâfatla karşılaşmaktadırlar.¹⁶¹

Mu'tezilîler, Allah'ın kötü ve çirkin olanı da yaratmayacağını, yine Allah'ın adalet ilkesi gereği Allah'ın kulları için en uygun olanı yaratmasının zorunlu olduğunu belirtmişlerdir. Nasıl ki adaleti yaratan Allah âdil olarak isimlendiriliyorsa; zulmü yaratması halinde ise zalim olarak vasıflandırılacağı noktasına dikkat çekmişlerdir. Allah'ın fiillerinin, kullara fayda sağlama yönünde bir hikmete göre gerçekleştiğini de ifade etmişlerdir.¹⁶² Maturîdî de

¹⁵⁶ a.g.e., s. 115.

¹⁵⁷ Taftâzânî, a.g.e., s. 110. Mu'tezile ise yürüyenin hareketi ile titreyenin hareketi arasında bir fark bulunduğunu yürümenin iradî, titremenin ise istem dışı gerçekleşen bir hareket, olduğunu belirtmiştir. Bkz. Taftâzânî, a.g.e., s. 111.

¹⁵⁸ Şehristânî, a.g.e., I, s. 59.

¹⁵⁹ Bağdadî, a.g.e., s. 68.

¹⁶⁰ a.g.e., s. 68-69.

¹⁶¹ Uludağ: 360.

¹⁶² Şehristani, a.g.e., I, s. 59.

Allah'ın işlerinde bir hikmet olduğuna işaret etmektedir. Ancak bu hikmetin her zaman insan tarafından anlaşılamayacağını söylemektedir.¹⁶³

c. İyi, kötü her şeyin yaratıcısı Allah'tır.¹⁶⁴ İnsanın fiilleri de Allah tarafından yaratılmaktadır.¹⁶⁵ O'nun dışındaki her fail, ancak Allah'ın yardımı, lütfu ve O'nun gücünden kaynaklanan müdahale ile iş görebilir.¹⁶⁶ Kulun fiilleri de dolaylı olarak Allah'ın yaratmasıyla. Çünkü Allah, kulu muktedir kılmakla, onu işlere güç yetirebilir hale getirmiştir.¹⁶⁷ Bu bağlamda ancak, kulun fiilleri Allah'a nispet edilebilir. Yalnızca meşru şeyler değil, meşru olmayan şeyler de Allah tarafından yaratılmıştır. Eğer bunlar Allah tarafından yaratılmamış olsaydı her şeyin yaratıcısız vücut bulması gerekirdi. Kulun fiilleri sonucunda meydana gelen, elem ve eziyet veren nitelikler de kullar sayesinde gerçekleşmeyip Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir.¹⁶⁸ Allah'ın her şeyin maliki olması da O'nun her şeyin yaratıcısı olduğunun göstergelerindedir.¹⁶⁹

Maturîdî, (mecazın zıddı olarak) hakikat manasında, fiilleri hem kullara hem de Allah'a nispet etmektedir.¹⁷⁰ Maturîdî fiilleri kullara nispet etmenin aklî ve naklî olarak gerekli olduğunu ifade etmiştir. Naklî açıdan kullara fiillerin nispeti iki açıdan gereklidir. İnsanlara bazı şeylerin emredilmesi ve yasaklanması ile yapılan işlere bağlı olarak azap ya da mükâfatın olmasıdır. Maturîdî ihtiyari fiillerin yüce Allah'a isnad edilişlerinin bu fiillerin kullara aidiyetini ortadan kaldırmayacağını söyler. O'na göre fiiller mahiyetleri itibariyle ve de yokken icad olunmaları açısından Allah'a, kesbedilmeleri ve işlenmeleri açısından da kullara aittirler. Kendisine ait fiili bulunmayacaksa birisine, emirler vermenin, yasaklar tevdî etmenin ne gibi bir anlamı olacağı da sorgulanmıştır. İtaatin, amelin, çirkin ve gayrı meşru fiillerin Allah'a nispeti mümkün olmadığı gibi, bu fiillere bağlı olarak ceza veya mükafatla karşılaşmak aynı şekilde O'na ait olması mümkün olmayan fiillerdir. İnsanların yaptıklarında kendilerini hür hissetmeleri de kulların fiiller

¹⁶³ Maturîdî, a.g.e., s. 276-278.

¹⁶⁴ a.g.e., s. 300.

¹⁶⁵ a.g.e., s. 326.

¹⁶⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 292.

¹⁶⁷ Maturîdî, a.g.e., s. 296,339.

¹⁶⁸ a.g.e., s. 293,294.

¹⁶⁹ a.g.e., s. 296.

¹⁷⁰ a.g.e., s. 292

üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Duyularımızla edindiğimiz bu bilgiyi reddedersek, o zaman bu yolla edindiğimiz bütün bilgileri de reddetmemiz gerekir.¹⁷¹

Maturîdî, fiillerin kullara ve Allah'a ait olmaları konusunda şu açıklamayı yapmaktadır: Kulların fiilleri arasında tasavvurlarının üstünde, kavrayışlarının ötesinde olanları ve de planladıkları ve hedefledikleri vardır. Bunlardan birincisi Allah'a ait, ikincisi ise kendilerine aittir. İlk olarak belirttiğimiz fiiller, bir olayı bütün belirleyici boyutları ve detaylarıyla tespit ederek, gerçekleştirme olayıdır. Nitekim böyle bir olay tekrar edilmesi mümkün olmayan niteliktedir. İkincisi ise emredilen ya da yasaklanan konularda harekete geçmek ya da yapmama yönünde tercihte bulunmak şeklinde gerçekleşen olaylardır. İşte kullara ait fiiller birinci yönden onlara ait değilken, ikinci yönden onlara aittir.¹⁷²

Maturîdî fiillerin meydana gelişiyile ilgili olarak, 'güç' mevhumuyla bağlantılı şu açıklamayı da yapmaktadır: Kul fiillere tek başına tamamen muktedir değildir.¹⁷³ Varlıklarda sınırlı bir kudret vardır. Ve herkes başkası için etkili olmayan bir kudrete sahiptir. Halbuki Allah'ın kudreti her şeye şâmindir, sınırlı değildir. Aksi halde belli noktalara tekabül etmeyen kudret sahibi olan Allah'ın, vuku bulacağını haber verdiği kıyamete, ceza ve mükâfatın gerçek olduğuna nasıl inanılabilir?¹⁷⁴ Bir fiile etki eden iki kuvvet vardır. Bu kuvvetlerden biri üstün, diğeri ise acziyete daha yakındır. Allahu Teala hakkında kusur ve eksiklik düşünmek imkansız olduğundan, üstün olan kuvvet Allah'a ait olandır. Acziyete daha yakın olan kuvvet ise mahlukatındır. Dolayısıyla mahlukatın kullanımında olan kuvvetin yaratıcısı da Allah'tır. Bu nedenle Hâlik ve Mucid sıfatları, yalnız Allah'a aittir. Bu noktada kulun fiillerine ise kesb denmektedir.¹⁷⁵ Kesb nedeniyle, insanın cezayı hak edecek, mükâfata mazhar olacak ihtiyari fiilleri vardır ve bu fiillerin insana nispeti mecaz anlamda olmayıp gerçek anlamdadır. İnsanın fiillerinde cansız bir varlık gibi olduğu iddiası gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü biz de

¹⁷¹ a.g.e., s. 287, 288.

¹⁷² a.g.e., s. 292.

¹⁷³ a.g.e., s. 294.

¹⁷⁴ a.g.e., s. 295-296.

¹⁷⁵ Gazali, *İtikatta İktisat*, s. 151-155. Bkz. Bağdadi, a.g.e., s. 204 ; Bilmen, a.g.e., s. 296. Taftazani, a.g.e., s. 117.

tecrübelerimizle kolaylıkla ‘bir el tutma’ hareketiyle ‘titreme’ hareketi arasındaki farkı ayırt edebilmekte; ‘el tutmanın’ iradi yönünü anlayabilmekteyiz.¹⁷⁶ Bu açıklamayla, kul fiillere kısmen de olsa iştirak ettirilmeye çalışılmıştır.

Taftazani, insanın, fiilleri üzerinde hiç bir etkisi olmadığı düşüncesini yanlış bulmaktadır. Her ne kadar insanın kendine ait fiilleri, hakiki anlamda ona ait değilse de, namaz kılmak, oruç tutmak gibi fiillerin mecaz yoldan değil; direk insana nispeti gereklidir. Bu nevi fiiller, çocuk büyüdü; rengi karardı şeklindeki fiillerden farklıdır. Ve bunlar insana mecaz yoluyla nispet edilebilir.¹⁷⁷

Allah’ın yaratmasının hikmete bağlı olduğu da ifade edilmiştir. Allah’ın hikmetli iş yapması bir zorunluluğa bağlı değildir. Allah her türlü davranmaya muktedirdir. Ancak Allah bütün noksanlıklardan münezzeh olduğu için hikmetli davranır. Duyulur alemde hikmet dışı olan şeyler, kişinin bilgisizliği ve yetersizliğinin bir sonucudur. Allah için bu tür eksiklikler söz konusu olmadığından, Allah’ın hikmetsiz bir iş yaptığı veya yapacağı düşünülemez. Ancak Allah’ın işlerindeki hikmeti kulların her zaman anlayabilmesi mümkün değildir.¹⁷⁸

Bu bölümde işaret ettiğimiz, bütün açıklamalarda kula eğer, daha fazla özgürlük verilirse ya da fiillerin meydana gelişi tamamen insanın kendi güç ve yeteneklerine bağlanırsa o zaman Allah’ın kudretinin, yaratıcı vasfının ve tek bir ilah oluşunun izahının imkansız hale geleceği belirtilmektedir.¹⁷⁹

5. Kader Anlayışlarının Değerlendirilmesi

Kader konusu, üzerinde tartışmaların çok yapıldığı, fakat hala soruları tüketilemeyen bir özelliğe sahiptir. Konuya, ya Allah’ın uluhiyeti ve kudreti çerçevesinde yaklaşmış, ya da insan sorumluluğu esas alınarak açıklamalar yapılmıştır.¹⁸⁰ İfade ettiğimiz ilk yaklaşım, daha çok kulların fiillerinde cebir olduğu; ikincisi ise insanın fiillerinde özgür olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer yaklaşım tarzı ise hem insanın sorumluluğuna dikkat çekmeye çalışmış; hem

¹⁷⁶ Taftazani, a.g.e., s. 114-115.

¹⁷⁷ a.g.e., s. 114.

¹⁷⁸ Maturîdî, a.g.e., s. 276,281.

¹⁷⁹ a.g.e., s. 335,364. vd.

¹⁸⁰ Sait Yazıcıoğlu, “Mâturîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *A.Ü.İ.F.D.*, XXX, s. 157.

de Allah'ın uluhiyet vasıflarına bir eksiklik getirmemeye gayret göstermiştir. Ancak bu metodun, 'insan fiillerinin yaratıcısı mıdır ?' sorusuna verdiği cevap, net olmayıp, konu, kesb veya cüzi irade gibi kavramlarla açıklanmak istenmiştir.

İslam kültüründe kimi zaman da kader konusunun üzeri örtülmeye çalışılmıştır. Mustafa Sabri de meselenin karmaşıklığına dikkat çekerek; konunun açıklığa kavuşturulamayacak bir özellikte olduğunu ve her zaman bir sır olarak kalacağını belirtmiştir.¹⁸¹ Bazen de kader meselesiyle ilgili olarak konuşmak, Peygamberimize dayandırılan rivayetlerle yasaklanmıştır.¹⁸² Aynı zamanda kader probleminin, insanın insan olmasından kaynaklanan ve insanlığın sorunu olduğu belirtilmiştir.¹⁸³

Konuyla ilgili karmaşık durum, mezheplerin kendi içerisinde de varlığını korur. Özellikle 'kesb' teorisi, kader konusuna bağlı olarak insan sorumluluğu hakkında soruları gidermediği gibi, bir çok sorunu da ortaya çıkarmıştır. Kelam ilminde birçok alimin kesb anlayışından ayrı ayrı bahsedilmektedir. Cüveynî, fiilin ortaya çıkmasında hiçbir etkisi olmayan kuvveti veya az bir etkisi olduğu iddia edilen kesbi de açıklayıcı bulmamaktadır.¹⁸⁴ Maturîdî ise, insanın yaratılmış kudretinin onun hürriyetine sebep teşkil ettiğini belirterek, insanın iyiyi ve kötüyü seçme hürriyeti olduğunu söylemiştir.¹⁸⁵ İnsanlar fiilleriyle ilgili olarak, kendileri dışında bir kudretin varlığını kabul etmişler ve 'falanca işimi yetiştirmeye güç yetiremiyorum' gibi sıkça rastladığımız, sözler ise bu düşüncenin ifadesi şeklinde yorumlanmıştır. Ve fiillerimize etki eden kendi dışımızdaki bu kuvvet, genellikle mazeret sunarken, söz konusu olmaktadır.¹⁸⁶ İnsanların yaygın olarak kullandığı "Allahım sana itaat etmek konusunda bizi güçlendir" temennisi de övülen bir kullanımdır. Kimse, "Allah'ım sana itaat etme konusunda bizi serbest bırak" şeklinde dua etmemektedir. Bilakis bu şekilde

¹⁸¹ Şeyh'ul-İslam Mustafa Sabri Efendi, İnsan ve Kader, Kültür Basın Yayın Birliği, s. 44. Bkz. İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Akçağ Yayınevi, İstanbul, XIII, s.359.

¹⁸² Bkz. Ebu Zehra, a.g.e., 135-138.

¹⁸³ Akbulut, a.g.m., s. 129.

¹⁸⁴ Şehristanî, a.g.e., I, s.134-135.

¹⁸⁵ Mâturîdî, a.g.e. , s. 330.

¹⁸⁶ a.g.e. , s. 333.

yapılan bir dua övülmeye değer bulunmaz.¹⁸⁷ Bunun yanında Maturîdî, kaza ve kader inancının insanın yapmış olduğu kötülöklere mazeret teşkil etmeyeceğine de dikkat çekmiştir.¹⁸⁸

Şu nokta da önemlidir ki, hiçbir mütekellim veya mezhep, ahlakî ve insan sorumluluğunu göz ardı etmemiştir. Kader konusundaki görüşlerinin doğurduğu ahlakî boşlukları diğerkonularda yaptıkları açıklamalarla örtmeye çalışmışlardır. Watt, Eşarilerin kader mevzuunda takip ettikleri yolun ahlakî alanda doğuracağı açığı, ‘iman söz ve amelden müteşekkildir, artar ve eksilir’ açıklamalarıyla doldurmaya çalıştıklarını söylemektedir.¹⁸⁹

Kuvvetli bir cebri düşünceye Ömer Hayyam’ın bir şiirinde de raslamaktayız:

*Bundan çok evvel olacak şeylerin olmasını takdir etmiştir. Kalem iyiyi ve kötüyü kayıt ve tespit etmekten hiçbir zaman halî kalmamıştır. Ezelde O, her ne lazım ise bize verdi. Binaenaleyh, bizim gâm çekmemiz, çabalamamız faidesiz ve boştur.*¹⁹⁰

Bu tür bir anlayıştan beslenen bir insanın, düşünceyle davranışlar arasında doğrudan bir ilişki kurduğumuzda, her şeyden uzak münzevî bir yaşam sürmesi beklenir. Ancak böyle bir sonuca, kader inancı, hayatın bütününde hakim bir anlayışı ifade ediyorsa, ulaşmak, belki mümkün olur. Aksi takdirde anlık duygu ve hislerin yaşam üzerindeki etkisinin abartılmaması gerekir. Neticede bu tür düşünceler insanın davranışlarını meşrulaştırmada, elbette ki aktifleşmektedir. Fakat insan harekete geçmeden önce, özellikle kendi menfaati ile ilgili konularda kader anlayışı aklına bile gelmemektedir. Bununla birlikte kaderci oldukları bilinen bir çok toplum ve insanın da-örneğin müslümanların,¹⁹¹ 17. yüzyıl İngiliz prütenlerinin, Fransa’da Napolyon’un, Almanya’da Bismark’ın vs.- tarihte büyük etkileri olan değişimler yaptıkları ortadadır. O halde bu durum kaderciliğe verilen anlamla ilgilidir. Eğer kadercilik, kişinin davrandığı şekilden başka türlü davranmasının mümkün olmadığı anlamına gelirse işte ancak o zaman insanı atıl bırakır. Aksi takdirde,

¹⁸⁷ a.g.e. , s. 364.

¹⁸⁸ a.g.e. , s. 366.

¹⁸⁹ Watt, *İslam düşüncesi*, s. 167,168,170.

¹⁹⁰ Ömer Hayyam, *Rubaiyyat*, 2.Baskı, Amidi Matb., İstanbul-1927, s. 225, 224.Rubai.

¹⁹¹ Müslümanların, günümüzdeki durumları düşünülerek, kaderciliğin onları geri bıraktığı iddia edilebilir. Ancak İslam tarihine bakıldığında, müslümanların bir medeniyet oluşturdukları ortadadır. O halde Müslümanların günümüzdeki durumlarının başka sebepleri vardır.

olayların belirlendiği anlamıyla kadercilik insanı pasifize etmez. Olayların Allah tarafından belirlendiğine inananlar, bu olayların işleyişini hızlandırma gayreti içinde olacak ve harekete geçmek için gerekli motivasyonu sağlayacaklardır. Çünkü, insan hakkında neyin belirlendiğini bilmez. Bilakis tarihe yön veren bu insanlar kendilerinin Tanrı'nın ezeli buyruğuyla bir dönüşüm ve değişim sağlayacaklarına inanırlar. Bu inanç onlara yüksek idealler peşinde koşma hususunda güç verir.¹⁹²

Genelde inançlarımızla fiillerimiz arasında, özelde kadercilikle davranışlarımız arasındaki ilişki değerlendirilirken dinin diğer ilkelerinin de etkileri ihmal edilmemelidir. Max Weber'in dini inançta, yaşam pratiğini ortaya çıkarmak ve bireyi yaşama bağlayan güdüyü araştırmak maksadıyla yaptığı çalışmasında Protestanlığın bazı münzevî özelliklerine rağmen başka ilkelerin de yardımıyla bu inanca sahip olanların nasıl hayata bağlandıkları ve yaşamın kalitesi için gösterdikleri çaba açıklanmaktadır.¹⁹³ Max Weber başka bir çalışmasında ise dinleri model ve misyonerlik dinleri şeklinde ikiye ayırmaktadır. Model dinde kurtuluş yolu, tefekkür etmek ve duyguları durağan bir şekilde yaşamak olarak gösterilmektedir. Hristiyanlık ve İslam dininin de dahil edildiği, misyonerlik dininde ise kurtuluş yolu, dini emirlerin Tanrı adına dünyaya tebliğ edilmesi şeklinde ifade edilmektedir ve bu emirler de ahlakîdir.¹⁹⁴ Tavsiye edilen bu yol İslam dininde 'emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker' şeklinde belirtilen ilkedir.

Burada nakletmek istediğimiz, bir olayda ise kader inancının eylemi meşrulaştırmak için kullanıldığını görmekteyiz. Dikkati çeken husus kader inancının bu şekilde kullanılması, insanlar harekete geçmeden önce değil, iş yapıldıktan veya kararlar alındıktan sonra akla gelmektedir. Amr b. Ubeyde ile bir mecusi arasındaki konuşma bu noktada dikkat çekicidir. Hâdise şu şekilde gerçekleşmektedir: Amr b. Ubeyde yanında bulunan bir mecusiye neden islam olmadığını sorar. Mecusi, Allah'ın kendisinin müslüman olmasını irade etmediğini Allah'ın irade buyurduğu takdirde kendisinin de müslüman

¹⁹² Şaban Ali Düzgün, "Değişim Kavramı Ve Toplumsal Değişimin Şartları", A.Ü.İ.F.D., XXXVIII, s. 314.

¹⁹³ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara-1999, s. 81-154.

¹⁹⁴ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul-2000, s. 362-363.

olacağını söyler. Bunun üzerine Amr b. Ubeyde “Allah senin İslam olmanı ister, ancak şeytanlar seni terketmiyorlar” der. Mecusi ise şu yanıtı verir: “ben daha fazla güçlü olan şerikle birlikte olacağım.” Bu tartışma üzerine Amr b. Ubeyde daha önce hiç olmadığı kadar bir mecusiye yenik düştüğünü ifade eder.¹⁹⁵ Nakletmiş olduğumuz olayda, mecusi, içinde bulunduğu durumun gerekçesi olarak, Allah’ın kendisi hakkında müslüman olması konusunda iradede bulunmadığını söylemektedir. Böylece içinde bulunduğu durumu değiştirmek istememektedir.

Kader probleminin ortaya çıkışına ve İslam kelamındaki farklı kader anlayışlarına işaret ettiğimiz bu bölümde, kader tartışmalarının tarihi sürecini vermeyi hedefledik. Bununla birlikte, cebri kader anlayışının insan davranışlarına ne gibi etkisi olduğunu sorgulamaya çalıştık. Gördük ki, bu anlayışın dahi insanı hareketsizleştirdiği ve olaylara karşı ilgisizleştirdiğini söyleyemeyiz. Çünkü insanlar özellikle kendi menfaatleriyle ilgili meselelerde kader inanışlarını dikkate alarak harekete geçmemektedirler. Bu inanışı yapılanları meşrulaştırmak için dahi kullanırken, yine menfaat duygusu onları motive etmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM:

KUR’AN-I KERİM’DE KADER ANLAYIŞI VE İNSAN OLGUSU A. İNSANLARIN ÖZELLİKLERİ

1. İnsan Tabiatının Tasviri

Konumuza ışık tutabilecek, insanın Kur’an-ı Kerim’de altı çizilen özelliklerinden bazılarını bu başlık altında ele almaya çalışacağız. Kur’an-ı

¹⁹⁵ Taftâzânî, a.g.e., s.113.

Kerim’de geçen bu özellikler, Allah’ı tanımamızda ve O’nunla olan ilişkimizde ne gibi durumların ortaya çıkacağını göstermektedir. Bütün bu özellikler, değişmesi mümkün olmayan hususlar olmadığı gibi bunların değiştirilmesi gerektiği sıkça vurgulanmaktadır. Bunlar insanın doğuştan getirdiği temayüller olmakla birlikte, Kur’an’da insanın fitratının temiz oluşuna da dikkat çekilmiştir.¹⁹⁶ Amacımız, Kur’an’da insan psikolojisi ile ilgili verilen tanımlamaları dikkate alarak, Allah ve O’nun fiillerinin insanlarca nasıl anlaşıldığını belirlemektir. Bununla birlikte bu zaafaların, insanın değişmez kaderi olup olmadığı da bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de ‘İnsan...’ diye başlayıp devam eden ayetler genellikle anlam itibarıyla, olumsuz bir mahiyet arz eder. İnsanın nankör oluşu, bencilliği, aceleci bir yapıya sahip olması, ebedi yaşamak ve sonsuz egemen olmak isteği, ihtiras sahibi olması, kendini yeterli görme eğilimi, bahsettiğimiz olumsuz özelliklerdendir. Bu başlık altında sıralayacağımız özellikler insanın ‘dengesiz karakterine’ işaret etmektedir. İnsanın dar görüşlülüğünden ve zayıf aklından kaynaklanan bu durum, Fazlur Rahman’a göre, ‘ahlakî gerginlikler’ alanı oluşturmaktadır. Bütün bunlar doğru davranışlara zemin hazırlayan tabii gerginlikleri doğuran aşırı uçlar

topluluğudur. Bu insan davranışları için Allah’ın ihsan ettiği ortamdır. Amaç ahlakî yükselmeyi sağlamak olup, insanın dengeyi sağlaması gerektiği Kur’an-ı Kerim’de belirtilmiştir.¹⁹⁷

Kader ve insan fiilleriyle bağlantılı olarak, bu başlık altında incelemeyi düşündüğümüz insanın özellikleri şunlardır:

1.a. İnsanın Kendini Yeterli Görmesi

İnsanoğlu bolluk ve huzur dönemlerinde içinde bulunduğu şartların tek sebebi olarak kendi kabiliyetlerini ve becerisini görebilmektedir. Bu özelliğin kendinde şekillendiği bariz bir örnek olarak Karun gösterilse de, aşağıdaki pasajda geçecek olan vasıflar insandaki eğitilmesi gereken ‘benlik’ duygusuna dikkat çekmektedir:

Gerçek şu ki insan fütursuzca azar, ne zaman kendini yeterli görse: oysa, herkes eninde sonunda Rabbine dönecektir. (96. Alak: 6-8)

¹⁹⁶ 95. Tin: 4-5.

İŞTE [böyle:] İnsanın başına bir bela geldiğinde bize yardım için yalvarır; fakat ona katımızdan bir iyilikte bulunduğumuz zaman, [kendi kendine,] “[Bütün] bunlar bana [benim kendi] hikmetimden dolayı verilmiştir!” der. Hayır! Bu [rahmetin verilmesi] bir imtihandır, ama çoğu onu anlamaz. (39. Zümer: 49)

Bunun gibi, insana katımızdan bir rahmet tattırırsak, sonra da onu kendisinden çekip alsak, hemen [önceki lütfumuzu] nankörce unutup umutsuzluğa düşer. Yine başına gelen bir darlıktan, sıkıntıdan sonra bir bolluk, bir genişlik tattıracağız olsak hemen “Musibetler yakamı bıraktı!” diyerek, kendinden bilir, kurumlu boş bir sevince kaptırır kendini. (11. Hud: 9-10)

Ayetlerde insanın sıkıntılı dönemlerinde yaşadığı ana kilitlenip kalması, geçmişte yaşadığı iyilikleri ve güzellikleri unutup, geleceğe dair de hiçbir umut besleyemez hale gelmesine işaret edilmektedir. İnsanoğlu zorluk ve kederden sonra hoş bir nimetle karşılaşınca bunun daimi olacağını düşünerek, güzelliklerin sebebinin sadece kendi olduğu hükmüne varabilmektedir. İnsanın kendini yeterli görmesi nedeniyle bütün başarı ve kazançlarını kendi yetenek ve becerilerine bağlaması, böylece varlıkların gerçek ve tek hakimi olan Allah’ı yeterince takdis edememesine sebep olmaktadır. Halbuki Kur’an-ı Kerim’de Allah’ın bütün varlıklar üzerinde ki hakimiyeti şu şekilde belirtilmektedir:

...ve hem öteki dünya, hem de [hayatınızın] bu ilk bölümü [üzerindeki hakimiyet] Bize aittir;... (92. Leyl: 13)

Bu kesin ifade ile Allah’ın varlıklar üzerinde ki egemenliği ve hakimiyeti vurgulanarak, insanın var olmasının ve de varlığını sürdürmesinin yegane sebebinin Allah olduğu hatırlatılmaktadır.

İnsanın maddi kazanımlara sahip olduğu dönemlerde kendine olan güveni üst düzeylere çıkmaktadır. Bu duygu bazı zamanlar da sorunların üstesinden gelme, işlere girişme konularında insanı harekete geçiren bir yöne sahip olsa da, kimi zaman kendimize ve yaşadığımız ana kilitlenip kalmamıza sebep olmakta; diğer insanların şartlarını düşünmemizi ve de kendi hayatımızı dahi bir bütün olarak gözden geçirmemizi engellemektedir. Bunun en önemli sebebi ise hayatımızda ki bütün müspet gelişmeleri kendimizden bilmemizdir.

Yukarıda bahsettiğimiz özellik, Kur’an-ı Kerim’de ebeveynlerin davranışları noktasında da izah edilmiştir.

¹⁹⁷ Rahman, Ana Konularıyla Kur’an,s. 63.

SİZİ [hepinizi] bir tek candan yaratan, Ve [sevgiyle] kadına meyletsin diye ona kendi özünden eş var edip çıkararak O'dur. Öyle ki, o eşini kucaklayınca, eşi [ilkin] hafif bir yük yüklenir ve bir süre taşır o yükü. Sonra [kadın] gün gelip [çocuğun yüküyle] iyice ağırlaşınca, her ikisi birden Allah'a, Rablerine yalvarırlar: "Bize gerçekten kusursuz bir [çocuk] bahşedersen, muhakkak ki sana şükreden kimselerden olacağız!" Ama ne zaman ki O, kendilerine kusursuz bir [çocuk] bahşeder, hemen tutup O'nun bahsettiği şeyin dünyaya gelmesinde O'ndan başka güçlere de bir paye yakıştırmaya kalkarlar! Oysa, Allah, uluhiyetinde O'na ortak koştukları her şeyden, herkesten çok yücedir."
(7. Araf: 189-190)

Ayette, ebeveynler çocuklarının, arzu ettikleri şekilde dünyaya gelmesinden sonra, birer vesile ve tedbir gözüyle değerlendirilmesi gereken etkenlere, Allah'tan bağımsız ve kendi başlarına yeterli derecede bir paye yüklemektedirler. Oysa ki bu tali sebepler - gebelik döneminde yapılan bakım ve tıbbi gözetim gibi- Kur'an'da sünnetullah şeklinde isimlendirilen, kanunun bir tezahürü olarak gerçekleşmektedir.¹⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'de insanların, özellikle refah ve mutlu dönemlerinde, Allah'ı gereği gibi değerlendirememeleri, içinde buldukları durumun gerekçeleri olarak, Allah'tan başka güçlere ve sebeplere dayanmaları; aynı zamanda bu şartların oluşmasını kendi beceri ve yeteneklerinin bir sonucu olarak görmeleri eleştirilmekte, Allah'ın gücü ve yaratma vasfı hatırlatılmaktadır.

İnsan, kendi kişiliğini ve yeteneklerini yanlış algılamasına neden olan bu zayıf yönü nedeniyle, Allah'ı da doğru bir şekilde tasavvur edememektedir. Halbuki kader inancını doğru anlamak, Allah'ı doğru tanımakla yakından ilgilidir. Ne var ki, insanın zayıflıkları değiştirilemez kaderi değildir. Aksine insanın diğer zaafı gibi bu özelliğinin de değiştirilmesi gerektiği emredilmektedir.

1.b. İnsanın Tatminsiz Olması

Aşağıdaki ayetlerde ise insanın tatminsiz olma özelliği belirtilerek takip eden ayetlerde bu özelliğin kötü veya iyi kullanılmasıyla ortaya çıkacak olan insan tiplerini tasvir edilmiştir.

GERÇEK ŞU Kİ, insan tatminsiz bir tabiata sahiptir. [Kural olarak] başına bir kötülük geldiği zaman sızlanmaya başlar, bir iyilik ile karşılaşıncaya da onu bencilce

[sahiplenip başka insanlardan] uzak tutar. Ancak namazda bilinçli olarak Allah'a yönelenler böyle değildir, [ve] namazlarında devamlı ve kararlı olanlardır;... (70. Meâric: 19-23)

Nakletmiş olduğumuz ayette geçen 'helûan' kelimesinin anlamı şu şekilde izah edilmektedir: “ 'Helûan', başına bir kötülük geldiğinde yaygarayı basan, güzel bir şey elde ettiğinde ise, cimrilik eden insanlara vermeyendir.”¹⁹⁹ İnsanın zayıflıklarından olan, verilen lütuflara karşı doyumсуuz olmak, ve de karşılaşılan güçlükler karşısında metanetsizlik, şükür ve sabırla değiştirilmesi gereken özelliklerdir.

1.c. İnsanın Dar ve Sıkıntıda Allah'ı Daha Çok Hatırlıyor Olması

Olumsuz ve zor şartlar insanlara Allah'ı daha çok hatırlama ve O'na yakarma duygusu sağlamaktadır. Sadece bu koşullara bağlı dualar Kur'an-ı Kerim'de tenkit edilmiş, insanların sıkıntından, dertten ve kederden kurtulduktan sonraki, yapılan yardımı bilmez tavırları eleştirilmiştir. Aşağıdaki ayetler bu duruma işaret etmektedir:

Zaten, insanın başına bir sıkıntı gelince yan yatarken de, oturup kalkarken de Bize yalvarıp yakarır; ama ne zaman ki sıkıntısını gideririz, başına gelen sıkıntından kendisini kurtaralım diye sanki Bize hiç yalvarıp yakarmamış gibi [nankörce] davranmaya devam eder! Kendi güçlerini boşa harcayan (budala)lara, yapıp ettikleri işte böyle güzel görünür. (10. Yunus: 12)

Ayette geçen 'müsrifin' kelimesi, insana verilen akıl, düşünme ve diğer yeteneklerin kötüye kullanılması nedeniyle, harcanmasını ve heba edilmesini ifade etmektedir.²⁰⁰ Böylece bireyin yeteneklerini ve donanımlarını yanlış kullanmasından kaynaklanan nimetin nereden geldiğini takdir edemeyen bir davranış modeli ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki ayetler de benzer şekilde, insanların davranışlarındaki tutarsızlığı, sıkıntılı durumlarda ortaya çıkan Allah inancını açıklamaktadır:

Ve [işte bunun gibi:] ne zaman kendilerine (bir) darlık dokunup geçtikten sonra [bu tür] insanlara rahmet[imizden biraz] tattırsak, hemen ayetlerimiz hakkında asılsız iddialar tasarlamaya başlarlar. De ki: "İnce tasarımda Allah [sizden çok] daha

¹⁹⁸ Esed, a.g.e., I, s. 134.

¹⁹⁹ Fahrudin Razi, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l- Gayb*, Çev. Suat Yıldırım, Lûtfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, 1.baskı, Akçağ Yayınları, Ankara- 1993, XXII, s. 131.

²⁰⁰ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Akçağ Yayınları, Ankara, a.g.e., IV, s. 339.

tezdir!” Dikkat edin! Bizim [görünmeyen] habercilerimiz tasarlayıp durduğunuz her şeyi (inceden inceye) kaydediyorlar! Sizi karada ve denizde gezdiren O’dur. Öyle ki, gemilerle denize açıldığımızda, gemilerin elverişli bir rüzgarın önünde yolcuları alıp götürdüğü zaman [olanları düşünün,] gemidekiler sevinç ve güvenlik içinde hissederler kendilerini; derken bir fırtına yakalar gemiyi ve dalgalar her yandan kuşatır onları, öyle ki, [ölümün] kendilerini çepeçevre sardığını düşünürler de [o zaman] dinlerine sıkı sıkı sarılıp yalnızca Allah’a yönelerek: “Bizi bu (felaketten) kurtarırsan, andolsun ki şükreden kimselerden olacağız!” diye yalvarıp yakarurlar O’na. Ne var ki, Allah onları bu [felaketten] kurtarır kurtarmaz, hemen yeryüzünde haksız yere azgınlık yapmaya koyulurlar! Ey insanlar! Yaptığınız bütün taşkınlıklar döne dolaşa yine kendinizi bulacaktır! [Yalnızca] bu dünya hayatının (geçici) doyumları[nı] gözetiyorsunuz: fakat [hatırlayın ki,] sonunda Bize döneceksiniz ve o zaman [hayatta] yapıp-ettiğiniz her şeyi size (eksiksiz) haber vereceğiz. (10. Yunus: 21-23)²⁰¹

Üstesinden gelinemeyecek hususlarla karşılaşıldığında Allah’ı hatırlamak yerine, O’nun her zaman varlığının bilincinde olmak ve bu düşünceye göre davranışlar geliştirmek tavsiye edilmiştir.

Ayetlerde dünya hayatının geçici nimetlerine sarılıp kalmak ve de sadece darlık zamanında Allah’ı hatırlayıp, işler yoluna girdiğinde Allah’ı tamamen unutmak her ne kadar inancında samimi olmayan insan tiplemesini ifade ediyorsa da, tasvir edilen bu mizacı inanan, ancak bu davranışı gösterdikleri dönemlerde imanlarında zayıflık gösteren müminlerde de zaman zaman gözlemek mümkündür. Bu nedenle bu ayetleri kâfirlerin değil, insanların özelliği olarak değerlendirmek daha makuldur.

İnsanın duruma göre davranmasının bir görüntüsü niteliğinde olan bu özelliği, kişinin inancında samimi olması ve neye inandığının farkında olmasıyla düzeltilebilir. Doğru bir Allah anlayışı ise geliştirilebilecek olan olumlu düşünce ve davranışların ön koşuludur. Mevcut olan kader inancı dahi -isabetli olup olmadığı bir yana- müslümanın bulunulan şartlara bağlı olarak Allah’ı değerlendirmesini engelleyecek niteliktedir.

1.d. İnsanın Aceleci Olması

²⁰¹ Bkz. 41. Fussilet: 49,51; 17. İsrâ: 67,83; 30. Rum: 33,36; 16. Nahl: 53-55.

Kur'an-ı Kerim'de genellikle, insanoğlunun aceleci bir yapıya sahip olması, inanmayanların cezayı hemen istemeleri ve olduğu söylenen yargılama gününü hemen talep etmeleriyle ilgili bir bağlamda zikredilmektedir.

İnsan tez canlı bir yaratıktır; [fakat yakında] mesajlarımı[n işaret ettiği gerçeği] size göstereceğim; şimdi [bunu] Benden acele istemeyin! (21. Enbiya: 37)

Ancak insanın bu özelliği ile ilgili olarak ayetlerde²⁰² şu anlam da vardır: İnsanın aceleci olması, hayatındaki değişimlerin çabuk olmasını istemesine sebebiyet verir. Yaptığı olumlu davranışların neticesini hemen almak ister. Dualarının çabuk karşılık bulmasını talep eder. Olumlu neticeleri uzun zamanda ortaya çıkacak olaylar karşısında beklemek ona güç gelir. Yazır, aceleciliği, bir şeyi vaktinden önce istemek olarak tanımlamaktadır. Bütün insanlarda her zaman gördüğümüz değil ama tür olarak ona ait olan bu vasıf, ferdlerde zaman zaman ve bazı olaylar karşısında ortaya çıkmaktadır.²⁰³ İnsanın aceleci olması nedeniyle hayra dua eder gibi şerre de dua etmesi, olayları yeterince düşünmeden harekete geçmesinin bir sonucudur. Acelecilik, insanın ilerisini düşünerek iş görmesini engellemektedir. Böylece, fevri olarak alınan kararlar ve davranışlarla karşılaşılabilir. İnsan bu tür bir hissiyat içerisindeyken Allah'la ilişkisinde de isabetli olmayan davranışlar sergilemektedir. Sıkıntılar karşısında tahammülsüz olmakta Allah'ın yardımını hemen istemektedir. Bununla birlikte kimi zamanda kader inancı, inanan kimsenin aceleci yapısını törpülemekte ve daha bir teenni ile hareket etmesine sebep olmaktadır. Çünkü olayların ve gelişmelerin Allah tarafından belirlendiği inancı kişiye bir sükunet ve sakinlik hali getirmektedir. Bu sayede düşünmek için gerekli ruh hali sağlanmış olur.

1.e. İnsanın Açgözlü Olması

İnsanın açgözlü olma vasfı da Kur'an-ı Kerim'de belirtilen, düzeltilmesi emredilen özelliklerindedir.

BİR aç-gözlülük saplantısı içindesiniz, mezarlarınıza girinceye dek (süren). (102. Tekâsür: 1)

Bu özellik insanın hem diğer insanlarla hem de Allah ile olan ilişkisini etkiler. Öyle ki, Allah'ın verdiği nimetleri insanın gereği gibi değerlendirememesi

²⁰² 17. İsrâ: 11,18; 21. Enbiya: 37.

²⁰³ Yazır, a.g.e., V, s. 127.

sonucunu doğurur. Aynı zamanda bu ahlakî zaaf, diğer bazı olumsuzlukların gelişmesine de sebep olur. Mala karşı düşkünlük hem varolanı sıkı bir koruma altına almayı hem de mülkü daha çok artırma hırsını beraberinde getirmektedir. Bu duygu, bir yönüyle bu dünyaya geliştirilen aşırı bağıllıkla da ilgilidir. Dünyada uzun süre ya da ebedi kalma isteği aç gözlülüğü ve cimrililiği körüklemektedir. Halbuki her şeyin yegane sahibinin Allah olduğunu bilmek insanın dünya nimetlerine bakışını da belirleyecektir. Bu sayede insan malını tasadduk ederken güçlük çekmeyecektir.

1.f. İnsanın Allah'ın Nimetlerini Değerlendirışı

Nankörlük

Nimetin geldiği kaynağı unutmak, Kur'an-ı Kerim'de İnsanın olumsuz özelliği olarak sayılan bir diğer yönüdür. İnsanın bu özelliğiyle ilgili Kur'an-ı Kerim'de geçen bazı ayetler şöyledir:

GECEYİ dinlenmeniz ve gündüzü de görmeniz için yaratan Allah'tır. Allah insanlara karşı sonsuz derecede lütfkardır; ama çoğu insan (bunu görmeyecek kadar) nankördür. (40. Gafir: 61)

Göklere ve yerde ne varsa, hepsi O'nundur; (o halde,) kulluk ve itaat de daima O'na olmalıdır: hal böyleyken, tutup yine de, Allah'tan başkasına mı saygı ve duyarlık göstereceksiniz? Hem, payınıza düşen her nimet Allah'tandır; (nitekim) ne zaman başınıza bir darlık çökse, hemen O'na yakararsınız, sonra üzerinizden darlığı giderir gidermez, içinizden bazıları hemen Rablerinin uluhiyetinden başka güçlere de bir pay yakıştırır, [adeta] kendilerine bahsettiğimiz nimetler için nankörlüklerini gösterircesine! [Bu geçici] dünya hayatıyla böylece avunun bakalım: nasıl olsa [gerçeği] er geç öğreneceksiniz.! (16. Nahl: 52-55)

Allah, yaratıcılığının, gökler ve yer üzerindeki egemenliğinin ve lütfunun kullarınca gereği gibi değerlendirilmesini istemektedir. İçinde bulunulan bütün şartların kıymetlerinin anlaşılmasını aynı zamanda kaynağının doğru tespit edilmesini buyurmaktadır. Ne var ki 'nankör' olmak, bu ahlakî gelişmeleri engelleyecek bir özelliktir. Bu husus insanların birbirlerine karşı davranışlarında da çok yaygındır. Az sayıda insan yapılan iyiliklere karşı vefalı olabilmektedir. İnsanların bu zaafı kendilerine has özellikleri olsa da bu zayıflıklar onlardan ayrılmayacak özellikler değildir. Bilakis bunların değiştirilmesi gerektiği Kur'an'da belirtilmektedir.

Menfaatçi Oluşu

İnsanın, kendi çıkarlarına olan bağlılığını gösteren ayetlerden bir tanesi Tebük Seferi' ne istinaden nazil olmuş şu ayettir:

Ortada umulmadık türden bir kazanç ve kolay bir sefer [umudu] olsaydı, [ey Peygamber] kuşkusuz, arkandan gelirlerdi; fakat çıkılacak yol onlara çok uzun geldi. (Bu yetmiyormuş gibi), bir de [ey inananlar, sizin dönüşünüzden sonra] o (sefere katılmayan) kimseler, Allah'a yemin edip [bu yalan yeminle] kendilerini tehlikeye sokarak: “Gücümüz olsaydı, mutlaka sizinle beraber çıkardık” diyecekler: Oysa Allah, onların düpedüz yalan söylediklerini elbette biliyor! (9. Tevbe: 42)

Ayette insanın faydasına ve kolayına olan şeyler hususundaki zaafi belirtilmektedir. Ve onun bu özelliği, zorluklardan kaçmak söz konusu olduğunda bir çok mazeretler geliştirmesine sebep olmaktadır. İnsanın menfaatine düşkünlüğü kimi zaman inançlarını yeni şartlara uyarlamasına neden olur. Kadercilik görüşünde olan bir insan dahi kendine mal, mülk ve mevki sağlamak için bütün önlemleri almakta ve bu yolda azami gayret göstermektedir. Şaşırtıcı olan nokta ise bu iş için gerekli gayreti yine dinden almasıdır. Bunda iki husus etkili olmuştur. Bunlardan birincisi kader inancının kendisidir. Çünkü kadercilik –Allah'ın olayları önceden belirlemesi- insanın dumura uğramasını ve atıl kalmasını gerektirmez. İnsan hakkında neyin belirlendiğini bilmemektedir. Bu durum onun harekete geçmesini sağlar. İkincisi dinin insana tembelliği yasaklayan bir çok emri de içermesidir.

Burada sıraladığımız ayetlere istinaden söyleyebiliriz ki; nimetin, lütfun ve tüm yaşamın kaynağı ve devam ettiricisi Allah'tır. Ancak insanoğlunun aç gözlülüğü, kendini müstağni görmesi, nankörlüğü zaman zaman ona bu gerçekleri unutturmaktadır. Halbuki, Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın 'kuşatıcılığı'ndan bahsedilmektedir:

Hani, sana [ey Peygamber,] “Rabbin [sınırsız kudret ve ilmiyle] insanları kuşatmıştır; bu sana gösterdiğimiz görüntü de Kur'an'da lânetlenen [cehennem] ağacı da insanlar için yalnızca bir sınama olacaktır. Şimdi [cehennemden bahsederek] insanlara korku veren bir uyarıda bulunuyoruz, ama [hakkı inkara niyetli oldukları sürece] bu [uyarı] onların sadece büyüklük taslayarak küstahça azgınlık, taşkınlık yapmalarını artırıyor” demiştik. (17. İsrâ: 60)

Aynı şekilde ayetlerde, bütün varlıkların Allah'a bağımlılıkları da belirtilmektedir:

ALLAH –O'ndan başka ilah yoktur; Her Zaman Diridir, Bütün Varlıklarsın Kendi Kendine Yeterli Yegane Kaynağıdır. (2. Bakara: 255)

Yukarıda sıraladığımız olumsuz insan özellikleri Allah'ı tanımamızda O'nunla olan ilişkimizde tutarlılığı ve samimiyeti yakalamada dikkat edilmesi gereken öncelikli problemlerdir. İnsanoğlunun ayetlerde geçen zikrettiğimiz bu özellikleri, kader anlayışını algılama ve onun davranışlara yansımaları noktasında da tutarlı bir tablo ile karşılaşmamızı engellemektedir. Tabii sebep ve imkanların tükendiği noktada ancak, Allah'a müracaat etme ve zorluklardan O'nun yardımıyla kurtunulabileceği anlayışı kendini hissettirir. Burada sıraladığımız bütün bu özellikler, şartlar neyi gerektiriyorsa ona göre davranmayı beraberinde getirmektedir.

Zorluklarda Allah'a yaklaşma zenginlik ve mutluluk anlarında ona karşı nankörlük etmek, ben yaptım duygusu, tatminsizlik gibi insan duygu ve davranışlarının; sürekli Allah'ı hatırlamak ve O'na karşı sorumluluğumuzun farkında olmak, kendi yeteneklerimizi de bilmek, ancak bunları abartmamak, her şeyi yaratanın Allah olduğu gerçeğine uygun davranışlar geliştirmek, sıkıntılara karşı dayanıklı olup, müreffeh zamanları bencilce geçirmemek, düşünce ve aktiviteleriyle değiştirilmesi tavsiye edilmiştir. Burada üzerinde durduğumuz olumsuz davranış şekilleri, nankör bir temele dayanmakta Allah'ı değerlendirmemizde de ilkesizlik doğurmaktadır. Çünkü izah ettiğimiz davranış modelleri, şartlara göre şekillenmekte, duruma göre, Allah'ı tanımlama ve O'nun mahlukat ile ilişkilerini bu yönden değerlendirmeye neticelenmektedir. Yoksa bunlar Allah'ı merkeze alarak geliştirilmiş olan davranışlar değildir.

İnsanın burada sıraladığımız ve sıralamadığımız bütün olumsuz özellikleri, terk edilmesi mümkün olan vasıflardır. Bunun en açık göstergesi de insanların bu davranışları değiştirmesinin onlara emrediliyor oluşudur.

İnanmayanların kader anlayışlarını incelediğimiz bir sonraki başlıkta ise insan zaaflarının artması ve müzminleşmesi neticesinde oluşan algılamalar ve tutumları tartışacağız.

B. İNANMAYANLARIN KADER ANLAYIŞI KARŞISINDA GÖSTERDİĞİ TEPKİLER

1. Cahiliye Dönemi Kader Anlayışı

Arap müşrikleri, olmuş ve olacak hadiselerin ve özellikle rızık ve ecel konularının zaman tarafından belirlendiğine inanıyorlardı.²⁰⁴ İslam öncesi, varolan bu anlayışa Kur'an-ı Kerim de işaret etmektedir:

Onlar hâlâ: "Bu dünyadaki hayatımızdan başka bir şey yok!" derler, "Dünyaya geldiğimiz gibi ölüyoruz ve bizi ancak zaman yok eder." Fakat onların bu konuda hiçbir bilgileri yok: onlar sadece zannederler. (45. Câsiye: 24)

Cahiliye dönemi insanı, hayatın başlangıcı konusunda çok da düşünmemiş, ölümden sonra ne olabileceği meselesine ise hiç ilgi göstermemiştir. Onlar, tüm dikkatlerini ölüm üzerinde yoğunlaştırmışlardır. Bunun için İslam öncesi şairlerinin başlıca konusunun 'Hulûd' olduğu ifade edilmiştir. İnsanın başına gelen bütün kötülüklerin ve ölümün, dehrin (zamanın) kaçılması mümkün olmayan sorunu olduğuna inanmışlardır. Öyle ki hiç kimsenin insanı aciz ve muhtaç bırakan bu zamanın yok edici zulmünden kurtulması mümkün görülmemektedir. Cahiliye insanının kader anlayışını ifade eden zaman kavramı, iyiye, güzele ve refaha dair hiçbir umut barındırmamaktadır.²⁰⁵

Cahiliye döneminin, çok önemli putlarından olduğu ifade edilen Menat ise kaza ve kader ilahı olup, özellikle ölümü takdir işiyle ilgilenmektedir. Bu putun diğer putlara tapınılmasına da ön ayak olduğu rivayet edilmiştir.²⁰⁶

Cahiliye döneminde bütün bu anlayışın yerleşmesinde çölde yaşam koşullarının zorluğu yanında, birazda bu yaşam koşullarının hayatlarına ne getireceği hususunun bilinmemesi etkili olmuştur.²⁰⁷ 'Zaman' a yüklenen bu mana ile Arapların çöl ortamında yaşıyor oluşları arasında ki uygunluğa işaret eden Watt, şunları söylemektedir:

Bir insan, her şeyin önceden tâyin ve tesbît edildiğini ve neticede ortaya çıkan şeyin, kendi gayreti ile tesir altına alınamayacağını bildiği zaman, çöl şartlarında, felâkete

²⁰⁴ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 108.

²⁰⁵ Dr. Toshiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Çev. Süleyman Ateş, A.Ü. Yayınları, Ankara-1975, s. 117-120.

²⁰⁶ F. R. Buhl, "Menat", *İslam Ansiklopedisi*, 3.Baskı, M.E.B., VIII, s. 702-703. Bkz. H. İbrahim, Hasan; *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, 1.Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul-1985, s. 94.

götürmede bir âmil olan yersiz endişeden kurtulur. Arap çölündeki hayat tecrübesi, gelecek hâdiselere karşı korunma faydasızlığını da akla getirir. Dünyanın öteki kısımlarındaki insanlar, tabiat nizamına güven duymaya başlarlar; fakat Arabistan'da, yağmurun yağıışı gibi tabii olaylar oldukça düzensizdir. Eğer biri talihsizliğin her değişikliğine karşı korunmaya çalışsaydı, canlı bir cenaze olurdu; fakat şayet biri de 'günlerin'in getirdiğini kabul etme tavrını geliştirirse, birtakım başarı ümitlerine sahip olabilir. Böylece kadercilik (fatalism), bedevinin çölde yaşama teşebbüsünü devam ettirmesine yardım eder.²⁰⁸

İnsan yaşamındaki olayların zaman tarafından belirlendiği inancı ile Allah'ın olacak her şeyin ne zaman ve ne şekilde olacağını ezelde tespit ve tayin etmesi şeklinde tanımlanan kader arasında bağlantı kurulmaktadır.²⁰⁹ Burada sorulması gereken soru şudur: 'Dehr' anlayışı Kur'an-ı Kerim'de var mıdır? Watt, bu soruya olumlu cevap vermektedir. O, şöyle demektedir:

Kur'an'ı Allah kavramının, bir insanın hayatının kendi dışındaki bir kuvvet tarafından "kontrol" edildiği şeklindeki İslam öncesi inancı ihtiva ettiği söylenebilir. Tıpkı Dehr'in insanın talihi veya talihsizliğinin kaynağı oluşu ve belirlenen tarihte ölümünü getirişi gibi, tesir bakımından aynı olan bu nevi faaliyetler, böylece Allah'a isnâd edilmiştir.²¹⁰

Ancak şu nokta unutulmamalıdır ki, 'Dehr' kavramı kaderden farklı olarak, daha çok menfi bir içeriğe sahiptir. Ve zaman, insana ancak felaket, yıkım ve ölüm getirmektedir. Watt, 'dehr' ile kader arasında benzer yanlar olduğunu söylemekle birlikte aralarındaki farklılığı da şu şekilde ifade etmektedir:

... Kur'an, İslam öncesi Arap kaderciliği kavramlarını, nihâî "kontrolün" gayr-ı şahsî ve "duygusuz" Dehr'e değil, herşeyin üstünde, bağışlayıcı olan Allah'a dayandığı şeklinde değiştirmekle birlikte, bunların bir kısmını muhafaza eder.²¹¹

İslam'dan önceki Araplar, Allah'ın yaratıcı olduğuna inanmaktadırlar. Ancak onlara göre, insanları da yaratan Allah ile insan arasındaki tüm bağlar, insan yaratıldıktan sonra kesilmektedir. Daha sonra insanın bütün kaderi, acımasız olan zamanın eline geçmektedir.²¹² Cahiliye dönemi insanında yaratıcı bir Tanrı inancı da olmasına rağmen bu düşünce fazla bir etki

²⁰⁷ W. Montgomery Watt, *Hız. Muhammed'in Mekkesi*, Çev. Mehmet Akif Ersin, Bilgi Vakfı, Ankara-1995, s. 53.

²⁰⁸ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 107.

²⁰⁹ Watt, *Hız. Muhammed*, s. 53.

²¹⁰ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 109.

²¹¹ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 111.

²¹² Izutsu, a.g.e., s. 118,123.

uyandırmamıştır. Bu tavrın sebebi, daha önce de belirttiğimiz gibi Arap'ların hayatlarının başlangıcına dair hiçbir sorgulamada bulunmayıp tüm ilgi ve dikkatlerini ölüme hasretmiş olmalarıdır.²¹³

2. İnanmayanların Kader Anlayışı

Müşrikler, puta tapmalarının Allah'ın iradesiyle, gerçekleştiğini iddia etmekte, yaptıkları davranışların da Allah'ın belirlemesiyle olduğunu ileri sürmektedirler.

İnanmayanlar, yeni ve farklı olanı reddederken, 'atalarını bu işi yaparken bulmadıklarını' Allah'ın da kendilerine böyle emrettiğini iddia etmişlerdir:

Ve [bunun içindir ki] ne zaman utanç verici bir iş işleseler, "biz atalarımızı da bu işi yapar bulduk; hem, Allah emretmiştir bunu bize" derler hemen. (7. Araf: 28)

Benzeri mazeretleri diğer peygamberlerin kavimlerinin de kullandığını görmekteyiz:

VE GERÇEK ŞU Kİ, Biz [Musa'dan] çok önce İbrahim'e (de) sağduyu vermiştik; ve ona [yön veren saiki] biliyorduk, babasına ve halkına [şöyle]: "Kendinizi bu kadar yürekte adadığımız bu biçimsel nesnelere nedir?" dediği zaman "Biz atalarımızı bunlara tapar bulduk" diye cevap verdiler. (21. Enbiyâ: 51-53)

Araplarda, atalara ve daha özeldir kabileye yüklenen anlam öyle büyüktü ki, Watt'ın ifadesiyle; "Bir adam yalnızca şerefli bir asıldan geldiği takdirde şerefli bir iş yapabilir" idi. Ve bu Watt tarafından 'kabilevi hümanizm' olarak adlandırılmaktadır.²¹⁴

Bu dönem insanında varolan yaratıcı Tanrı düşüncesinin daha çok statükoyu devam ettirmek ve değişime karşı çıkmak konusunda mazeret sunarken ön plana çıktığını görmekteyiz.

ALLAH'TAN başka şeylere ilahlık yakıştırmaya şartlanmış olanlar, "eğer Allah dileseydi O'ndan başkasına ilahlık yakıştırmazdık; atalarımız da [öyle yapmazdı]; ve [O'nun izin verdiği] hiçbir şeyi de yasaklamazdık" derler. Onlardan önce yaşamış olanlar da böyle yaparak hakikati yalanladılar, tâ ki azabımızı tadıncaya kadar! (6. En'âm: 148)

Allah'tan başkalarına tanrısal nitelikler yakıştıran kimseler: "Eğer Allah dileseydi" diyorlar, "ne biz, ne de atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye kulluk etmez, O'nun buyruğu hilafına hiçbir şeyi yasaklamazdık. (16. Nahl: 35)

İnanmayanlar, Allah'tan başka ilahlara inanmalarının Allah'ın dilemesiyle olduğunu söylemektedirler. Onlara göre, eğer Allah, atalarının ve

²¹³ İzutsu, a.g.e., s. 116-117.

kendilerinin farklı bir inanca sahip olmalarını dileseydi, bu, ancak o zaman mümkün olurdu. Cebrin güçlü bir ifadesi olan bu anlayış, yukarıda verdiğimiz ayetlerde eleştirilmiş, böyle bir tutumun insanları azaptan kurtarmayacağı, aksine onların cezalandırılmalarına sebep olacağı belirtilmiştir. Yapılan tercih ve davranışlardan sorumlu olduğu ve bunların sonuçlarından kurtulunamayacağı ifade edilmiştir.

C. İNANANLARIN KADER ANLAYIŞI KARŞISINDAKİ TUTUMLARI

1. İnananların Tutumları

Kur'an-ı Kerim'de inananların kader anlayışı ile ilgili olarak çeşitli tanımlamalar görmekteyiz. Karşılaştığımız bu davranış şekilleri genellikle bireyin inanma derecesine veya inancında zaman zaman şüpheye düşmesine bağlanmıştır. Bu başlık altında, Cumartesi yasağını çiğneyenlere gösterilen tepkiler ile bahçe sahibi olan iki insanın, Allah'ın kendilerine verdiği nimet karşısında gösterdikleri vefakar ve nankör tutumlarını inceleyeceğiz.

1.a. Cumartesi Yasağını Çiğneyenlere Gösterilen

Tepkiler

Tahminlerimize göre değil, bilgimize göre hareket etmenin, iyiliğin yayılması konusunda aldığımız sorumlulukların bilinciyle davranmanın gerekliliğinin vurgulandığı, Cumartesi günü yasağını çiğneyen İsrailoğulları kıssasından Kur'an-ı Kerim şu şekilde bahsetmektedir:

Ve ne zaman onların içinden bazıları, [sebt günü bozguncularını durdurmaya çalışan kimselere]: "Allah'ın zaten ortadan kaldırmak yahut [en azından] zorlu bir azapla cezalandırmak üzere olduğu bir topluluğa ne diye öğüt veriyorsunuz?" diye sorduklarında, bu erdemli kişiler şöyle cevap verdiler: "Rabbimizin katında sorumlu olmayalım diye; ve [bir de, bu bozguncular] belki böylece Allah'a karşı sorumluluk bilincine erişirler diye! (7. A'raf: 164)

Ayette, uyarılmaları veya bunun gereksiz olduğu konusunda tartışılan topluluk hakkında şu bilgiler verilmektedir. Cumartesi günü, İsrailoğullarının dinleri gereği tüm işlerine ara verip, ibadet etmeleri gerekirken, onlardan büyük bir topluluk bu kurala riayet etmeyip, bu gün balık avlıyorlardı. Balıklar yasak günü, sürüler halinde gelirken, diğer günler sayıları epey azalıyordu.

²¹⁴ Watt, *İslam Düşüncesi*, s. 108.

Muhtemelen Cumartesi günü balıklar saldırıya uğramamaya alıştıkları için kaçmıyorlardı.²¹⁵

Ayette üç gurup insandan bahsedilmektedir. Bunlardan birincisi, Cumartesi günü yasağını çiğneyenler; ikincisi, bu yasağa karşı gelmeyen insanlar; üçüncüsü, Cumartesi yasağına uyduğu gibi, bu konuda taşkınlık yapanları ısrarla uyarandır. İkinci gurup, inandığı dinin söylediklerini dinleyerek, Cumartesi günü avlanmamakla beraber bu konuda yanlış yapanları uyarmanın bir fayda sağlamayacağını düşünmekte, yasağı çiğneyenleri Allah'ın cezalandıracağına inanmaktadırlar. Üçüncü gurup diye isimlendirdiğimiz erdemli kişiler ise, hem Rablerinin katına sorumluluklarını yerine getirmiş olarak çıkabilmek, hem de bozgunculuk yapanların hatalarını fark ederek, yanlışlıklarından dönecekleri ümidini taşımaktadırlar. Nasihat etmenin nasihat etmemeye, bir şey yapmanın hiçbir şey yapmamaya denk olamayacağını düşünüyorlar ve gelecekte ne olacağını bilmedikleri için

inançlarının gereği üzerlerine düşen yükümlülüğü son noktaya kadar yerine getirmiş olmayı istiyorlardı. Zira onlar biliyorlardı ki, yargılayan belli ölçülerle hüküm veren, ancak Allah idi.²¹⁶

Daha sonra gelen ayet bizlere yasağı çiğneyenlerin cezalandırıldığını bildirmektedir. Bu durumda ikinci gurup haklı çıkmış gibi görünse de –çünkü bu gurup Cumartesi günü aşırılık yapanların Allah'ın cezasına uğrayacaklarını ve bu nedenle onları uyarmanın gerekmediğini ısrarla söylüyorlardı- bununla birlikte ayet bize üçüncü guruptaki insanların erdemli bir davranış sergilediğini ve bu davranışın hem azmış grubun davranışlarını değiştirmek ümidini taşıdığını hem de kendilerinin bu konuda ki çabalarının, kendi sorumluluklarını yerine getirmiş olma niyetine binaen yapıldığını bildirmektedir. Çünkü ikinci guruptaki insanlar, kendilerinin Allah'ın kulu olmalarından daha öte bir davranış şekli geliştirmiş, gelecek hakkında kesin bir bilgiye sahipmiş gibi, yargılayıcı olarak davranmışlardır. Bu nedenle de aşırılık yapanları, uyarma gereği duymadıkları gibi, uyarılmalarının da gereksiz olduğunu iddia etmişlerdir. Her ne kadar yaptıkları tahminlerde isabet

²¹⁵ Yazır, a.g.e., VI, s. 73.

²¹⁶ a.g.e., VI, s. 73.

etmiş olsalar da bu davranışlarının ahlakî bir değeri yoktur. Çünkü, iyiliğin yayılması konusunda üzerlerine düşeni Allah zaten o toplumu helak edecek mantığıyla yapmamışlardır. Halbuki onlar söz konusu toplumun akibeti hakkında kesin bir bilgiye sahip değillerdir. Bundan da öte yasağı çiğneyenlerin hatalarından dönme şansları hala vardır. Ayetin dikkat çektiği bu hususlar, doğru bir kader anlayışı oluşturmamıza yardımcı olacak niteliktedir. Bu açıdan konuya bakıldığında şu nokta açığa çıkar: Gelecek bir imkanlar alanıdır ve insanlar bu sayede davranışlarından sorumlu tutulmaktadırlar.

1.b. Bahçe Sahipleri

Cumartesi yasağını ihlal eden İsrailoğullarıyla ilgili yukarıda naklettiğimiz kıssada iki noktaya dikkat çekilmekteydi. Bunlardan birincisi insanın iyiliği yaymak konusunda üzerine aldığı sorumluluğu yerine getirmesi. İkincisi geleceğin insana değişme ve gelişme konusunda imkanlar verdiğidir. Kur'an'da bahçe sahiplerini anlatan bu kıssada ise insanın kendi yeteneklerini ve kabiliyetlerini olduğundan daha fazla görmesinin yanlışlığı vurgulanmakta ve de nimetin, her şeyin yaratıcısının Allah olduğu hatırlatılmaktadır. Kıssada iki tip insandan bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Allah'ın nimetlerine karşı nankörce davranırken, diğeri nimetin Allah'tan geldiğinin idrakiyle hareket etmektedir. Ayetlerde olay şu şekilde anlatılmaktadır:

[İşte] kendi kendine [böylece] yazık eden bu adam: “Bu bahçenin bir gün yok olacağını asla düşünemiyorum!” diyerek bahçesine girdi; ve “Son Saat'in (bir gün) gelip çatacağını da düşünemiyorum” (diye ekledi,) “hem, [o saat gelse ve] ben Rabbimin huzuruna çıkarılacak olsam bile, sonuç olarak, her halde bundan daha iyisini karşımda bulacağım!” Kendisiyle tartışmaya girdiği komşusu ona: “Seni tozdan topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratıp da [eksiksiz] bir insan şekline sokan Allah'a karşı nankörlük mü yapıyorsun?” dedi. “Bana gelince, [biliyorum ki] benim Rabbim Allah'tır ve ben tanrısal nitelikleri O'ndan başka kimseye yakıştıramam”. Ve [devamla,] “Yazık, keşke bahçene girerken 'Allah'ın dilediği [olur, çünkü] yaratıcı güç ancak Allah'ın elindedir' deseydin! Mal ve evlatça, gördüğün gibi, senden daha güçsüz isem de Rabbim bana senin bağından bahçenden pekala daha hayırlısını verebileceği gibi, [senin] bu [bahçe]ne gökten bir afet gönderir de [bahçen o zaman] yerle bir olabilir; yahut bir daha asla bulup çıkaramayacağın biçimde onun suyu çekilebilir!” Ve [gerçekten de böyle oldu.] ürünlerle dolup taşan bahçeleri çepeçevre târumâr edildi; ve o [bahçenin] târumâr olmuş çitleri, çardakları karşısında, boşa giden emeğine yanarak ellerini oğuştura oğuştura: “Ah, n'olurdu, Rabbimden başkasına tanrısal nitelikler yakıştırmamış

olsaydım!” demekten başka söyleyecek başka bir şey bulamadı. Çünkü şimdi artık onun ne Allah yerine kendisine yardım ulaştırarak kimsesi vardı, ne de kendi başının çaresin bakabilecek durumdaydı. (18. Kehf: 35-43)

Bu ayetlerde öncelikle yanlılığı dile getirilen husus, Allah’tan başka şeylere tanrısal nitelikler yakıştırmaktır. İfade edilen bu yanlılık, bize verilen nimetin kaynağını gereği gibi takdir edememekten kaynaklanmaktadır. Bu durumda mal ve mülk sahibi edenin Allah olduğu gerçeği unutulmuş olmaktadır. Esed bu noktayı şu şekilde izah etmektedir:

*Lafzen, “Rabbime kimseyi ortak koşmam [ya da koşmayacağım”]. Yani, “Zenginliği ya da yoksulluğu asla Allah’tan başka bir güce yahut yaratıcı bir âmile izafe etmem/ edemem”.*²¹⁷

Ayetlerde olumlu bir davranış ortaya koyduğu belirtilen kişi ise, Mülkün sahibinin Allah olduğuna ve istediği şekilde paylaşırabileceğine, O’nun yaratıcı vasfına ve muhtemel değişimlere dikkat çekmektedir. Böylece mal sahibinin, elindeki imkanlar karşısında nasıl bir tutum takınması gerektiği de vurgulanmakta Allah anlayışımızdaki yanlılıklar düzeltilmek istenmektedir.

2. Seçilmiş İnsanlar

Seçilmiş bazı özel insanlar Allah’ın vahyinin taşıyıcısı olmuşlar; insanları kendilerine gelen bu özel bilgidan haberdar etmekle görevlendirilmişlerdir. Pek tabiidir ki bu insanların Allah’la olan ilişkileri, diğer müminlerin yaşamadıkları tecrübeleri de yaşadıklarından olsa gerek, farklı bir konumdadır. Bu bölümde, dini doğru anlamada ileri bir noktada olan özel insan peygamberlerin, Allah’ın kâinat için belirlediği muayyen kanunlardan sapma gösteren olaylar karşısında gösterdikleri davranış şekilleri üzerinde durmak istiyoruz. Sünnetullah ismini verdiğimiz bu kanunlar tabiat ve fizik alanını içerdiği gibi tarih alanını da içermektedir. İnsanın doğumu ve ölümü fizik alanına dahil bir konu iken toplumların ölümü tarih alanının konusudur. Evrende, Allah’tan bağımsız olmayan bu kurullarla hâdiseler gerçekleşmektedir.²¹⁸ Bu noktada sünnetullah, kader anlayışıyla örtüşmektedir. Zira genel bir anlamda kadercilik, olayların belirlendiği

²¹⁷ Esed, a.g.e., II, s. 594.

²¹⁸ Ömer Özsoy, *Sünnetullah-Bir Kur’an İfadesinin Kavramlaşması-*, Fecr Yayınevi, Ankara-1994, s. 75-90.

anlamında anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sünnetullah konusunda yapılan araştırmalarda da insan hürriyeti meselesine dikkat çekilmiştir.²¹⁹

2.a. Hz. Zekeriyya

Hz. Zekeriyanın çocukla müjdelendikten sonra bu habere nasıl bir tepki verdiğini Kur'an-ı Kerim bize haber vermektedir:

[Zekeriya:] “Ey Rabbim!” dedi, “Karım kısır olduğu halde ve ben de yaşlanarak bütünüyle güçsüz bir duruma düşmüşken, benim nasıl oğlum olabilir ki? [Melek:] “Orası öyle, [ama],” dedi, “Rabbin diyor ki: ‘Bu Benim için kolaydır, tıpkı daha önce seni yoktan var ettiğim gibi” [Zekeriya:] “Rabbim, öyleyse, bana bir işaret tayin et!” diye niyaz etti. (19. Meryem: 8-10)

Bizi konumuz açısından ilgilendiren, Zekeriyya'nın Allah'tan aldığı müjde karşısında gösterdiği tepkidir. Zekeriyya, sıra dışı ve kural dışı bir hediye alacağını öğrenince, bunun nasıl gerçekleşeceğini öğrenmek ister. Çünkü, verilen müjdeyi gayet insancıl bir tepki olarak normal işleyiş kurallarına göre değerlendirmiştir. Demek ki onun anlayışında ve inancında tabiatta olaylar, belli kurallar çerçevesinde işlemektedir. Oda bu gerekçe ile verilen haber karşısında şaşkınlık duymuştur. Elbetteki mucizeler her insan için hayret uyandıracak olaylardır. Ancak Zekeriyya herhangi bir insan değil, Allah'ın seçtiği ve diğer insanların yaşamadığı özel tecrübeleri yaşayan bir peygamberdir. Bununla birlikte hâdisenin nasıl gerçekleşeceğiyle ilgili sorular sormaktadır.

Benzeri bir sıra dışı uygulama ile, rivayetlere göre yüz yirmi yaşında olduğu bildirilen Hz. İbrahim ve doksan yaşındaki eşi Sare de karşılaşmıştır:

[İbrahim, misafirlerin yemediklerini görünce,] onlardan endişeye kapıldı; [ama] onlar: “Korkma!” dediler ve derin bilgi ile donatılan bir erkek çocuk [sahibi olacağı] müjdesini verdiler. Bunun üzerine karısı çığlık atarak [misafirlerin] yanına geldi ve [şaşkınlık içinde] yüzüne vurarak feryad etti: “[Benim gibi] kısır bir kocakarıdan mı!” Onlar: “Rabbin böyle buyurdu; ve şüphesiz yalnız O'dur hikmet sahibi olan, her şeyi bilen!” dediler. (51. Zâriyât: 28-30)

Verilen bu müjde ile ilgili Hz. İbrahim'in tepkisinden bahsedilmemekle birlikte, eşi Sare'nin bu habere çok şaşırıldığı belirtilmiştir. Çünkü, bu

²¹⁹ a.g.e., s.167-176.

uygulama tabiat olaylarının doğal seyirinden farklı olarak gerçekleşmektedir. Ve bu şaşkınlıklar Allah'ın her istediğini istediği şekilde yaptığı değil de olayların işleyişiyle ilgili olarak belli kurallar tayin ettiği inancının doğurduğu itirazlardır. Burada Allah'ın yapabilme gücü tartışılmamakta, O'nun kendisinin koyduğu kurallara göre hareket ettiği vurgulanmaktadır.

2. b. Hz. Meryem

Peygamber olup olmadığı bilinmemekle beraber, Allah'a itaati nedeniyle çok seçkin bir insan olan Hz. Meryem, Allah'ın evreni yaratırken bir ölçüye göre düzenlemiş olduğu, insanların da tâbi buldukları sebep-sonuç sürecine aykırı bir duruma muhatap olmuştur:

[Meryem:] “Bana daha hiçbir erkek dokunmamışken, nasıl bir oğlum olabilir? Üstelik ben iffetsiz bir kadın da değilim” dedi. [Melek:] “Bu doğru” dedi, “[Ancak] Rabbin diyor ki: ‘Bu Benim için kolay; ve [böyle olduğu için de, senin bir oğlun olacak] ve Biz o’nu insanlar için katımızdan bir sembol ve aydınlatıcı bir bağış kılacağız!’” Ve bu [Allah tarafından] önceden hükme bağlanmış bir şeydi: (19. Meryem: 20-21)

Hz. Meryem, daha önce hükme bağlandığı üzere, salih bir oğlan çocuğuyla müjdelenmektedir. Ve Meryem bu haber karşısında şaşırarak, hâdisenin, belki olabilirliliğini değil ama, keyfiyetini sorgulamaktadır.

Bütün bu sıra dışı insanlar, Allah'a itaat ve Allah'ı tanıma konularındaki ileri düzeylerine rağmen, sünnetullahtan sapma olduğu noktalarda, doğal olarak belli bir şaşırma süreci geçirmişler, Allah'ın evreni yaratırken koymuş olduğu sebep-sonuç sürecindeki sapmaları, anlamlandırmaya çalışmışlardır. Demek ki onlar Allah'ın evrenle ilişkisinde belli kuralların geçerli olduğuna inanmaktadırlar.

2.c. Hz. Musa ve Hızır Kıssası

Hz. Musa ile Hızır hakkında Ku'an-ı Kerim'de anlatılan kıssa bizi burada özellikle Hızır'ın gelecekte olacak olaylar hakkında bilgi sahibi olup, iyinin lehinde bunları değiştirmeye yönelik yaptıkları ve Hz. Musa'nın buna gösterdiği tepkiler noktasında ilgilendirmektedir. Öncelikle kıssayı hatırlayalım: Rivayetlerde, Musa'nın bilgice kendinden daha üstün hiç kimse olmadığını iddia etmesi üzerine Allah tarafından azarlandığı ve Musa'ya vahiy yoluyla iki denizin birleştiği yerde kendisinden daha bilgili bir kişi olduğunun haber verildiği ve Musa'nın bu kişiyi bulmak konusundaki aşırı istekliliği ifade edilmektedir. Bunun üzerine Allahu Teala Musa'ya bir sepete balık koymasını ve balıklar kaybolana kadar yoluna devam etmesini, balıkların kaybolduğu yerde ise hedefine ulaşmış olacağını bildirir.²²⁰

²²⁰ Buhari, İlim, (44), I, s. 38. Bkz. Buhari, İlim, (16), I, s. 26. Krş. Kıssanın sebebi hakkında şöyle bir rivayette mevcuttur: “Hz. Musa Rabbine “Ya Rabbi! Kullarının sana en sevgilisi hangisidir? Der. Buyrulur ki: “Beni zikreden ve unutmayan.” Peki en hikmetli kulun hangisi? ” der. Buyrulur ki: “Hak ile hükmeden arzularına uymayan.” “En bilgili kulun kim? “ der. Buyrulur ki: Belki bir

Ayetlerde Musa ve yanındaki hizmetçisinin beraber yola çıktıkları ve bir yere ulaştıklarında, farkında olmadan, balığın bir yol bulup suya ulaştığından ve daha sonra Musa'nın ve yanındaki gencin bu durumu farketmesi üzerine izleri takip etmelerinden söz edilir. Musa ve yardımcısı, söz konusu yere ulaştıklarında bilgiyle donatılmış, özel bir insanla karşılaşılır. Hızır olduğu ifade edilen bu kişiden²²¹, Musa neyin doğru olduğu konusunda bilgi edinmek ister.²²² Ancak Hızır, Musa'ya "tecrübe alanı dışında kalan şeyleri kavrayamayacağından", olaylara katlanamayacağını söyler. Musa'nın ısrar etmesi üzerine, Hızır yaptığı işler hakkında Musa'nın kendisine soru sormaması karşılığı, yanında gelmesini kabul eder. Böylece Musa ile Hızır yola koyulurlar. Hızır yolculukları sırasında, görünürde bir sebep yok iken, bir teknede delik açar, bir çocuğu öldürür ve ihtiyaçları olmasına rağmen karşılıksız olarak bir duvarı onarır. Musa tarafından anlaşılamayan bütün bu olayların iç yüzünü Hızır, Musa ile yollarının ayrılması üzerine şöyle açıklar. Gemi, ileri de sağlam gemileri gasp eden ve onlara el koyan bir hükümdarın bu gemiye el koymasını engellemek için, hasara uğratılmıştır. Çocuk, anne-babası salih olan bir ailenindir. Ancak bu çocuk ileride taşkınlık ve inkarıyla, ailesine çok zarar verecektir. Bu

nedenle öldürülür. Duvar ise kasabada yaşayan iki yetim çocuğa aittir. Ve duvarın altında bir hazine gömülüdür. Çocuklar büyüyene kadar bu hazinenin muhafaza edilmesi için, duvar onarılmıştır.²²³

Hızır, ayette ifade edildiği üzere, bütün bunları kendiliğinden değil, Allah'ın bildirmesiyle yapmaktadır. Hızır'ın gemiyi hasara uğratması, duvarı onarması, yapılış sebepleri açıklanınca, haklarındaki soru işaretlerini yok edici niteliktedir. Ancak çocuğun öldürülmesi olayı, anlaşılması güç bir özelliğe sahiptir. Çünkü, bir çocuk gelecekte yapacağı kötü davranışlara istinaden öldürülmektedir. Halbuki gelecek, insanların yaptığı iyi ve kötülüklerin tespit edildiği ve buna göre de cezaya uğratıldıkları veya mükâfata mazhar oldukları imkanlar alanı değil midir? Bu sorun çeşitli şekillerde izah edilmeye çalışılmıştır. Hızır'ın öldürdüğü insanın, çocuk değil, yetişkin bir adam olduğu ve bu kişinin sürekli azgınlıklar yaptığı belirtilmiştir.²²⁴ Oysa ki, bu anlama şekli Kur'an'daki ifadeye ters düşmektedir. Çünkü, 'gulam' kelimesi ergenliğe ermemiş çocuk için kullanılır.²²⁵ Buna rağmen, bahsedilen kişinin yetişkin bir insan olduğu düşünüldüğü takdirde dahi, bu insanın gelecekte düzelme ve iyi işler yapma şansının kesinlikle olmaması nedeniyle böyle bir cezalandırılmaya gidilmiş olmalıdır. Bu da insana dair fiillerin belirlenmiş olduğu ve bunun değişime açık olmadığı sonucunu doğurur.

Kur'an-ı Kerim'de anlatılan bu kıssa, Esed'in de ifade ettiği gibi, bilginin, özellikle de manevi/ruhani bilginin hiçbir ölümünün -ki bu

kelimeye rastgelirim de bir hidayeti gösterir veya bir felâketten kurtarır diye insanların ilmini etraflıca inceleyerek kendi bilgisine katan." Bunun üzerine Hz. Musa der ki: "Ya Rabbi! Kullarından benden bilgilisi varsa bana göster." "Var" buyrulur. "O da onu nerede arayayım ." der....": Yazır, a.g.e., V, s. 192.

²²¹ Bu zatın kim olduğu hala hayatta olup olmadığı konusunda da farklı görüşler vardır. Bkz. Yazır, a.g.e., V, s. 194,195.

²²² Musa'nın sahip olduğu ilmin, hüküm ve kesin bilgi; Hızır'ın ilminin ise gizem ilmi olduğu ifade edilmiştir: Yazır, a.g.e., V, s. 196.

²²³ 18. Kehf: 60-82.

²²⁴ Yazır, a.g.e., V, s. 203.

²²⁵ a.g.e., V, s. 197.

Peygamber’de olsa- insanın sorularının hepsine cevap bulduğunu iddia etmesine izin vermeyecek kadar, sonu gelmez olduğunu yansıtan bir temsildir.²²⁶ Fakat bu durum, yukarıda ifade ettiğimiz soruların değerini düşürmemektedir. Ancak, Hızır’ın bir çocuğu öldürmesi bizim de çözümleyebildiğimiz, bir hâdisе değildir. Bununla birlikte Hz. Musa’nın Hızır’ın yaptıklarına gösterdiği tepki onun olayların nasıl işlediğine dair düşüncesini ortaya koyması açısından önemlidir. Musa, Hızır’ın yaptıklarına öncelikle bir anlam verememiş, bunların açıklanmasına ihtiyaç hissetmiştir. Çünkü Musa Peygamber de bir insan olarak, olayları görünen şekilleriyle değerlendirmiş, karşılaştığı hâdiselere ona göre bir anlam vermiştir. Halbuki, Musa da tanıştığı bu insanın sıradan biri olmadığını farkındadır.²²⁷ Kendisi de, vahiy alan bir insan olduğundan çok özel tecrübeler yaşamış olmasına rağmen, -doğal ve ahlakî bir tepki olarak- yapılanları sorgulamıştır. Demek ki Musa, Allah’ın mahlukatı belli kurallar çerçevesinde yarattığı düşüncesiyle hareket etmektedir.

2.d. Hz. Yusuf

Kur’an-ı Kerim’de Yusuf kıssası, “Allah’ın insan hayatı üzerindeki nüfuz edilemez yönlendirmesinin bir ifadesi, bir sergilenmesi olarak - istemediğiniz şey, mümkündür ki sizin iyiliğinizdir; istediğiniz, hoşlandığınız şey de, mümkündür ki sizin kötülüğünüzedir: Allah bilir (bunu), siz bilmezsiniz” gerçeğinin bir yankısı, bir tahakkuku olarak işlenmektedir.”²²⁸ Verilen bu mesaj nedeniyle kıssayı bu başlık altında incelemeyi uygun bulduk.

Öncelikle ayetlerde Hz. Yusuf’un rüyasında on bir yıldız, güneş ve ayın kendisine saygıyla yere kapandığını görmesinden bahsedilir. Hz. Yusuf’un babası Yakup, O’nun bu rüyasının gelecek olan olaylarla ilgili derin işaretini anlar ve rüyasından kardeşlerine bahsetmemesini tavsiye eder. Daha sonraki pasajlarda ise Hz. Yusuf’un kardeşlerinin O’nu kıskanmasından bahsedilir. Akabinde kardeşleri Yusuf’u babalarının yanından uzaklaştırmak için plan yaparlar. Ve onu bir kuyuya atmaya karar verirler. Ayetlerde, kendisine bir şekilde kardeşlerinin bu yaptıklarını hatırlatma fırsatı verileceğinden de bahsedilmektedir. Kuyudan oradan geçen bir kervan

²²⁶ Esed, a.g.e. , II, s. 598.

²²⁷ 18. Kehf: 66.

²²⁸ Esed, a.g.e., II, s. 453.

tarafından satılmak maksadıyla kurtarılan Yusuf, Mısırlı bir adama az bir değere satılır. ²²⁹ Bütün bu olayların planlanan amaçlarından biri de şu şekilde belirtilmektedir:

Ve o'nu satın alan Mısırlı adam, karısına: "Ona iyi bak;" dedi, "belki bize yararı olur; kaldı ki, evlatlık da edinebiliriz o'nu". Böylece, Yusuf'a o ülkede iyi bir yer sağladı; [bunu yaptık]ki, o'na olayların iç yüzüne, gerçek anlamına dair bir kavrayış öğretilim. İşte, Allah edip-eylediği işlerde böyle galiptir; ne var ki, insanların çoğu bunu bilmez. (12. Yusuf: 21)

Belirlenmiş bir amaca yürüyen/yürütülen Yusuf, daha sonra efendisinin hanımı tarafından, kendisi için kötü 'düşündüğü' şeklinde iftiraya uğrar. Efendisinin bu konuda çok da ikna olmamasına rağmen, karısına karşı pek de söz dinletmemesi Yusuf'un hapisaneyeye gitmesine sebep olur. ²³⁰ Bu arada onunla beraber hapsedilmiş olan iki genç ile tanışan Yusuf, onların rüyalarını yorumlar:

... İşte (bir gün) bu iki gençten biri: "Rüyamda kendimi şaraplık üzüm sıkarken gördüm" dedi. Öteki: "Ben de kendimi başımın üzerinde ekmek taşıyor gördüm, öyle ki kuşlar ondan (koparıp koparıp) yiyorlardı". [Bu iki genç:][Yusuf'tan] "Bu (rüyaların) gerçek anlamını haber ver bize!" diye rica ettiler, "Çünkü, görüyoruz ki, sen, [rüyaların nasıl yorumlanacağını] iyi [bilen] kimselerdensin". [Yusuf:] "Daha yiyeceğiniz günlük azığınızı önünüze konmadan rüyalarınızın gerçek anlamını size haber vereceğim, [ki başınıza gelecek olanı] vuku bulmadan önce [bilesiniz]; çünkü bu bana Rabbinin öğrettiği şeylerdendir. ²³¹

[İmdi,] ey mahpus arkadaşlarım, [rüyalarınızın yorumuna gelince,] biriniz efendisine [Kral'a] içki sofrasında sâkîlik yapacak; ve biriniz, biriniz de asılacak; ve et yiyci kuşlar onun başını didikleyecek. [Ama geleceğiniz ne olursa olsun,] benden yorumlamamı istediğiniz şey [Allah tarafından] karara

bağlanmış bulunuyor". Ve [bunun üzerine Yusuf,] iki mahpustan kurtulacağını düşündüğü kimseye: "[Buradan çıkacağım zaman] efendine benden söz et!" dedi. Ne var ki Şeytan berikine efendisinin yanında [Yusuf'tan] söz etmeyi unutturdu. Ve Yusuf bu yüzden hapiste birkaç yıl [daha] kaldı. (12. Yusuf: 41-42)

Yusuf'un rüyaları ²³² yorumlama bilgisine sahip olması; ayrıca kişilerin gördükleri rüyaların hayatlarının ileri ki bölümlerine dair bilgiler içermesi düşündürücüdür. Olayların seyri de doğrulamıştır ki, "rüya geleceğin bir örneğini görmektir." ²³³ Çünkü ayette vuku bulmadan önce olacakları haber vermek üzere Yusuf, rüyaları yorumlamaktadır. Ve olaylar da bu şekilde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Yusuf'un kendi gördüğü rüyasını da –on bir yıldız, güneş ve ayın kendine secde ettiğini görmüş idi.- babası Yakub, Yusuf için parlak bir gelecek şeklinde yorumlamaktaydı. Hakeza Mısır Kralının gördüğü rüya da, ülkesinde olacak olan yedi yıl bolluk dönemi ve arkasından gelecek olan yedi yıl kıtlık dönemine işaret etmiştir. O halde rüyalar -herkes için geçerli olmamakla birlikte- geleceğe dair bilgi vermektedirler. Rüyaların bu özelliği onların "Allah'tan insana doğru gelen bir olgu olduğunu yani onların ilahi kaynaklı olduğunu gösterir." ²³⁴ Bu duruma istinaden imkanlar alanı olarak düşünülen geleceğin bilgi konusu olup olmayacağıyla ilgili kader çerçevesinde yapılan tartışmalara bir boyut daha eklenmektedir. Yusuf'a verilen

rüyaları yorumlama yeteneği yardımıyla Yusuf hakkındaki gerçek de ortaya çıkar ve Yusuf, hapisten çıkarılarak, ülkenin hazineleri üzerinde görevlendirilir. ²³⁵ Yusuf'a rüyaları yorumlayabilme yeteneğinin verilmesi; Mısır Kral'ının bir rüya görüp, bunu yorumlatmak istemesi; daha önce hapisane arkadaşlarının rüyasını yorumladığı için, Yusuf'un bu yeteneğinden Kral'ı haberdar etmeleri; ve nihayetinde Yusuf'un kurtulması; bütün bunlar olacak olan hakkında hüküm kendisine ait olan Allah'ın Yusuf'un kurtulması için gerekli sebepleri yaratması neticesinde meydana gelmiştir.

Kıssa şu şekilde devam eder: Yıllar sonra Yusuf'un kardeşleri Mısır'a gelirler ve onun huzuruna çıkarlar. Yusuf, bu karşılaşma da kardeşlerini hemen tanımasına rağmen onlar Yusuf'u tanımazlar. Yusuf onlara daha sonraki gelişlerinde

²²⁹ 12. Yusuf: 4-20.

²³⁰ 12. Yusuf: 23-35.

²³¹ 12. Yusuf: 36,37.

²³² "İslam alimleri, rüya olaylarını üç sınıfa ayırmıştır: Birincisi Allah tarafından doğrudan doğruya veya bir melek vasıtasıyla gerçekleşen Hakkın telkinidir ki asıl rüya budur. İkincisi nefsin kendinden kendine vuku bulan bir telkinidir ki yalnızca geçmiş hatıralarının bir hayallendirilmesinden başka bir kıymet taşımaz. Üçüncüsü şeytanın bir telkinidir ki gizli bir dış tesirden kaynaklanan ve fakat yalan bir çağrışım ve hayal etmeden ibaret olur." : Yazır, a.g.e., IV, s. 478, 479.

²³³ Yazır, a.g.e., IV, s. 465.

²³⁴ Albayrak, a.g.e., s. 219-220.

²³⁵ 12. Yusuf: 43-55.

–baba bir- kardeşlerini de getirmelerini, aksi takdirde kendileriyle artık alış veriş yapılmayacağını belirtir. Bunun üzerine Yusuf’un kardeşleri, Mısırlı bu adamın söylediklerini babalarına iletirler. Kardeşleri Bünyamin’i yanlarında götürdükleri takdirde hem bir deve yükü daha fazla mal alacaklarını söylerler. –zira kişi başına sadece bir deve yükü mal verilmektedir.- Böylece Bünyamin’in gelmesiyle daha fazla zahire alabileceklerdi.²³⁶ Onlara göre kardeşlerinin güvenliğini sağlayabilecek güçte olduklarını söyleyerek bu konuda babalarından izin alırlar. Ancak babaları, Yusuf’u da bir zamanlar onlara emanet ettiğini ancak onların bu konudaki kendilerine güveni boşa çıkardıklarını hatırlatır. Ne var ki yüklerini çözdüklerinde takas için götürdükleri malların dahi kendilerine geri iade edildiğini fark ederler. Ve bu mallarla ailelerine yeniden erzak getirme imkanı üzerine, canları pahasına Bünyamin’i geri getireceklerine Allah huzurunda yemin ederek babalarından izin alırlar. Yakup, yola çıkmadan önce oğullarına şu öğüdünü verir:

Ve “Oğullarım!” diye ekledi, “[Şehre] hepiniz tek bir kapıdan girmeyin; her biriniz ayrı ayrı kapılardan girin. Bununla beraber [eğer başınıza yine de bir hal gelirse, bilin ki] Allah’a karşı sizin için elimden bir şey gelmez: çünkü hüküm yalnızca Allah’a aittir. Ben O’na güven duyuyorum. Ve [O’nun varlığına] güvenenler de yalnızca O’na güven duysunlar!” Ama onlar [Yusuf’un bulunduğu şehre] her ne kadar babalarının talimatına uygun olarak girdilerse de, bunun Allah’ın takdirine karşı onlara bir yararı olmadı; yalnızca, Yakub’un [oğullarını korumak yönünde] duyduğu arzunun bir ifadesiydi bu. Çünkü, o kendisine öğrettiklerimiz sayesinde, [her zaman Allah’ın hükmünün geçerli olduğuna dair] yeterli bir bilgiye sahipti; ama insanların çoğu bunu böyle bilmezler. (12. Yusuf: 67-68)

Hız. Yakub’un öğüdünde şu hususlar dikkati çekmektedir: Bunlardan birincisi Yakub’un oğullarına, her birinin ayrı kapılardan girmeleri konusundaki tavsiyesidir. Yakup, bunu muhtemelen yabancı bir ülkede gereksiz yere dikkatleri üzerlerine çekmemeleri ve böylece tehlikelerden kendilerini uzak tutmaları için söylemiştir.²³⁷ İkincisi ise, Yakub’un bu tavsiyesinin Allah’ın takdirine karşı onlara bir yarar sağlamayacağıdır. Babaları Yakub, sadece dile getirmek zorunda hissettiği bir dileğini çocuklarına söylemiştir. Yoksa O da harici bir tedbirin başlarına gelecek mukadder bir vakayı önleyebileceğini düşünmemektedir.²³⁸ Dikkati çekmek istediğimiz bir nokta şu dur ki; Yakub, olacak olan şeyler hususunda hükmün yalnızca Allah’a ait olduğunu bilmesine rağmen, çocuklarına tedbire dair bir tavsiyede bulunmaktadır. Bu ne tür bir histir ki Allah’ın varlıklar üzerindeki nüfuzunun ve insanların O’na bağlılığının farkında olan bir elçi, her ihtimale karşı tedbirli olmayı tavsiye etmektedir. Allah’ın olaylar üzerinde mukadder olması inancı, bu insanları gelişmeler karşısında atıl bırakmamıştır.

Kardeşlerinin gelmesiyle baba bir kardeşine kavuşan Yusuf, O’nu bağrına basar. Ancak, Mısır kanunlarına göre Yusuf’un kardeşini yanında tutması mümkün değildir. Zira, kardeşi Bünyamin’in yanında kalabilmesi için ya yasalara göre Bünyamin’in vâsisi olan diğer kardeşlerinin izni olmalı ya da Yusuf, kardeşlerine kimliğini açıklamalıdır. Ama Hız. Yusuf buna hazır görünmemektedir. Kardeşlerinden Bünyamin için izin alması da mümkün değildir. Çünkü babaları onlardan Bünyamin’i koruyacaklarına dair sağlam bir söz almıştır.²³⁹ Ancak aşağıda naklettiğimiz ayetlerde ifade edilen gelişmeler, olayın seyrinin değiştiğini göstermektedir:

Ve [sonra] onların yüklerini yükletirken [Kral’ın] su kabını (küçük) kardeşinin denkleri arasına koydurttu. Ve [böylece onlar, bundan habersiz, şehirden ayrılırken] bir çığırtdan: “Ey kervancılar!” diye bağırdı, “Meğer ne hırsızlarmışsınız siz!” Çığırtdana ve onunla beraber olanlara dönerek: “Nedir kaybettiğiniz?” diye sordular. “Kral’ın su-kupasını kaybettik” diye karşılık verdiler, “Onu kim bulursa, [ödül olarak] kendisine bir deve yükü [zahire] verilecek!” “Buna ben kefilim” diye ekledi [çığırtdan]. [Kardeşleri] “Allah şahittir, siz de çok iyi biliyorsunuz ki” dediler, “bu ülkeye kötü işler yapıp bozgunculuk çıkarmak için gelmedik biz; hırsızlık yapmış da değiliz!” [Mısırlılar:] “Peki, eğer yalan söylüyorsanız, bu [yaptığınızın] cezası nedir?” dediler. “Bunun cezası”: diye cevap verdi [Yakub’un oğulları], “[kupa] kimin denkleri arasından çıkarsa [yaptığınızın] ceza(sı) olarak tutsak edilir! [Bu suçu işleyen] zalimleri işte biz böyle cezalandırırız”. Bunun üzerine [kovuşturma için Yusuf’un yanına geldiler,] Yusuf, arama işine küçük kardeşi [Bünyamin’in] yükünden önce üvey kardeşlerinin yüklerinden başladı; ve sonunda kupayı (küçük) kardeşinin yükünde bulup çıkardı. Yusuf [’un dileğine erişmesi] için. Biz olayları işte böyle düzenledik: Allah (böyle) dilemeseydi, Kral’ın yasalarına göre, [Yusuf] kardeşini [başka türlü] alıkoyamazdı. Biz dilediğimiz kimseyi (bilgice) yüksek düzeylere çıkarırız, fakat her bilgi sahibinin üstünde her şeyi bilen (Allah) vardır. [Kral’ın kupası Bünyamin’in denginden çıkar çıkmaz öteki kardeşler:] “Eğer o çaldıysa ne âlâ, çünkü bir zamanlar onun kardeşi de hırsızlık yapardı!” Bu durum karşısında

²³⁶ Esed, a.g.e., II, s. 470.

²³⁷ Esed, a.g.e., II, s. 470.

²³⁸ a.g.e., II, s. 471, 68.

²³⁹ Esed, a.g.e., II, s. 473, 77.

Yusuf, düşüncelerini onlara belli etmeksizin, kendi kendine: “Sizin durumunuz çok kötü; Allah ne söylediğinizi olduğu gibi biliyor” dedi. (12. Yusuf: 70-77)

Kral'ın kupası, Hz. Yusuf tarafından Bünyamin'in devesine konulmuştur. Çünkü Yusuf'a Kral'ın mülkü üzerinde tam bir tasarruf yetkisi verilmiştir. Ancak ayetlerde, Yusuf'un şikayeti üzerine kardeşinin yakalandığına dair bir ifade yoktur. Bu nedenle bu gelişmelerle ilgili olarak şu açıklamalar yapılmaktadır: Hizmetçiler böyle bir suçlamayı kendiliklerinden yapmışlardır. Hz. Yusuf'un bu konuda bir emri yoktur. Hizmetçiler Alış-veriş maksadıyla Yusuf'un yanında bulunan bu adamlardan haberdardır. Onların gitmesiyle birlikte kupanın da yok olduğunu fark etmişlerdir. Halbuki kupa Hz. Yusuf tarafından Bünyamin'in yüküne hediye maksadıyla konulmuştur. Ancak Yusuf açısından bu planlanmamış olaylar sebebiyle Bünyamin hırsız konumuna düşmüş, bu nedenle de Mısır'da kardeşinin yanında alıkonulmuştur. Sonuç olarak Hz. Yusuf dileğine erişmiştir. Bütün bu olaylar, hakkında Esed şu açıklamayı yapmaktadır:

Kıssanın anlamı artık açıkça ortada: kıssa, “[olacak olana dair] nihai hüküm ancak Allah'a aittir” temel öğretisinin yeni bir ifadesi durumundadır... Kupa olayını ima eden “Hz.Yusuf’un dileğine erişmesi” için “Biz olayları işte böyle düzenledik(kidnâ)” sözü göstermektedir ki, kaydettiği bu gelişmeler itibariyle olay Hz. Yusuf tarafından planlanmadığı gibi, sonuçları itibariyle de onun tahminlerinin üstünde seyretmiştir.²⁴⁰

Elmalılı M. Hamdi Yazır'a göre ise, Yusuf'un hizmetçilere eşyaların aranması konusunda emir verdiği ayetlerle belirtilmemekle birlikte, olayların seyri hizmetçilere talimatın Yusuf tarafından verildiğini göstermektedir. Ancak bu durumda şöyle bir sorun çıkmaktadır: Yusuf bir kişiye yalan ve iftirada bulunmuş olmaktadır. Yazır, gerçekte hizmetçilere verilen bu talimatta farklı inceliklerin olduğunu belirtir. Bünyamin, zaten gelişmelerden haberdardır. Çünkü Yusuf, daha önce ona plandan bahsetmiştir. Yani hizmetçilerin o küçük düşüren nida ve aramalarından Bünyamin olumsuz etkilenmeyecektir. Yusuf'un amacı diğer kardeşlerinden intikam almak da değildir. Yusuf, kardeşlerinin Allah katında bağışlanmalarını istemektedir. Bu nedenle, hizmetçilerin nidası ve aramalarıyla onlarda ciddi bir pişmanlık ve tevbe vesilesi hazırlanmış olacaktır. Böylece Yusuf, hem kardeşi Bünyamin'in yanında kalmasını sağladığı gibi, hem de diğer kardeşlerinin, tevbekar olarak dönmeleri için gerekli sebepleri hazırlamış olmaktadır.²⁴¹

Bize, Yazır'ın yaptığı açıklamalar çok isabetli görünmemektedir. Sürenin tamamına baktığımız da Yusuf'un hayatı planladığının üstünde gelişmelerle doludur. Yusuf'un erdemi ve ahlakının bir görüntüsü de efendisinin hanımıyla yaşadığı olayda ortaya çıkmıştır. O, yanlış yapmaktansa hapse girmeyi tercih etmiştir. Bu nedenle düşünüyoruz ki, Yusuf Bünyamin'i ne kadar çok özlemiş olsa da belki de en az kaçındığı önceki günah kadar kötü olan yalan ve iftiradan da kaçınırdı. Ve böyle bir düzen yapmazdı.

Allah'ın bir şeyi isteyince sebeplerini hazırlaması gereği, Yusuf ve kardeşlerinin olayı farklı bir şekilde de gerçekleşebilme olasılığı varken bu şekilde gerçekleşmiştir. Hizmetçiler, Yusuf'un kardeşlerine hırsızlığın kendi memleketlerindeki cezasını sormayabilirlerdi. Bu nedenle de onlara başka bir ceza uygulanacağı için Bünyamin'in Yusuf'un yanında kalması sağlanamamış olurdu. Veya eşyalarının arasında su kabının bulunmasının bunu onların kaldığı anlamına gelmeyeceği, yüklerinin arasına başkası tarafından konulmuş olabileceği ihtimalini dile getirebilirler, kasten konulmadığına dair yemin edebilirlerdi. Allah'ın mukadderatı gereği, bunların hiç biri olmamıştır.²⁴²

Babalarına Bünyamin'i geri getireceklerine Allah huzurunda söz veren Yusuf'un diğer kardeşleri ise, Bünyamin'in Mısır'da yapmış olduğu hırsızlığın karşılığı olarak alıkonduğunu, babalarına izah etmeye çalışırlar. Hz. Yakub onlara şu tepkiyi verir:

[VE BABALARININ yanına dönüp, olup biteni o'na anlattıkları zaman Yakub;] “Yoo; yine kendi muhayyilenizdir olmayacak bir işi size olağan gösteren; [bana gelince] artık sabır en iyisidir; belki de Allah onların hepsini birden bana [geri] getirecektir; gerçek şu ki, Allah doğru hüküm ve hikmetle edip-eyleyen, mutlak ve sınırsız bilgi sahibidir! (12. Yusuf. 83)

Çektikleri sıkıntılar neticesinde Yusuf'un kardeşleri tekrar Mısır'a giderek ondan yardım isterler. Bunun üzerine Yusuf kendini tanıtır ve babasının gözlerinin iyileşmesi için de O'na bir gömlek gönderir. Daha önce oğlundan ayrılık haberini getiren gömlek şimdi ise O'na kavuşmanın müjdecisi olmuştur.²⁴³ Yusuf, kardeşlerinin de aileleriyle birlikte kendisine gelmelerini söyler. Ailesi Mısır'a geldiğinde Yusuf babasına, bütün bu olanların daha önce gördüğü rüyanın işaret ettikleri şeyler olduğunu hatırlatır:

Ve ana-babasını en yüksek onur katına çıkardı; ve onlar[ın hepsi] O'nun önünde hürmet ve tazimle yere kapandılar. Bunun üzerine [Yusuf:] “Ey babacığım!” dedi, “Vaktiyle gördüğüm rüyanın gerçek anlamı buydu demek; ve Rabbim onu gerçekleştirdi. O beni hapisten çıkarmakla ve Şeytan benimle kardeşlerimin arasını açtıktan sonra sizi[n hepinizi] çölden çıkar[arak bana ulaştır]makla bana lütfetti. Gerçek şu ki, benim Rabbim, olmasını istediği şeyi akıl-sır yetmez yollarla

²⁴⁰ Esed. a.g.e. , C. 2, s. 473.

²⁴¹ Yazır, a.g.e., IV, s. 500, 501.

²⁴² Yazır, a.g.e., IV, s. 505.

²⁴³ Yazır, a.g.e., IV, s. 514.

gerçekleştirir. Çünkü O doğru hüküm ve hikmetle edip eyleyen mutlak ve sınırsız bilgi sahibidir. (12. Yusuf: 100)

Gerek Yusuf'un hayatının tamamı üzerindeki, Allah'ın hükmediciliği, gerekse babası Yakub'un olaylara gösterdiği tepki; varlıkların Allah'a bağlılığını ve Allah'ın olaylar üzerindeki nüfuzunu göstermektedir. Yusuf'un hayatına dair, Allah'ın olacağını bildirdiği her şey gerçekleşmiştir.

Gerek Hz. Musa ile Hızır kıssasında gerekse Yusuf'un Kur'an'da anlatılan kıssasında insan hayatındaki olayların tamamı göz önüne alındığında Allah'ın insan yaşamındaki varlığı ve gücü bütün görüntüleriyle ortaya çıkmaktadır. Olaylar ve gelişmeler arasında bir çok bağ insan kontrolü dışında gerçekleşmektedir. Olayların birbirleriyle ilişkisinin tamamının insanın belirlemesiyle gerçekleşmesi şöyle dursun insan çoğu zaman yaşananları anlamada bile aciz kalmaktadır. Bununla birlikte şu nokta da gayet açıktır ki, Allah'ın olaylar üzerindeki hakimiyeti ve olayları kuşatıcılığı insanın iş yapabilme yeteneğini ve de özgürlüğünü engellememektedir. Cumartesi yasağını çiğneyenlere karşı erdemli insanların gösterdikleri tutum ve bunun Kur'an'da övülmesi bir makine gibi hareket edilmediğinin en güzel dellillerindedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

HADİSLERDE KADER ANLAYIŞI

Kur'an-ı Kerim'de insanın hür iradesine dikkat çeken bir çok ayet yanında onun hür olmadığına işaret eder gibi görünen ayetler de vardır. Bunlara önceki bölümlerde işaret etmiştik. Hadislerde ise genel olarak durum, kaderci anlayıştan yana gözükmektedir. Hadislerde kaderci bir anlayışın hakim olmasının başlıca sebepleri arasında dönemin, siyasi ve sosyal gelişmeleri gösterilmiştir. Hz. Peygamber döneminden sonra cereyan eden olaylar ve bu olayların sebepleri hakkında farklı anlayışların, Hz. Peygamber'in ağzından söylenildiği ifade edilmektedir. Bu nedenle hadisler bu durum göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda bu dönemde hadislerin daha yazılmamış olması da bu sonucu doğurmuş olabilir.²⁴⁴ Ancak biz, konumuz açısından hadislerin sıhhatinden ziyade, onları belli bir düşünceyi yansıttığı dolayısıyla inceliyoruz.

Hadisler incelendiğinde şu hususlarla karşılaşmaktayız:

1. Kader İnanıcının İman Esaslarından Sayıldığı Rivayetler

Kur'an-ı Kerim'de kadere inanmanın iman esaslarından olduğu belirtilmemekle birlikte, hadislerde açık bir şekilde kader, iman esasları arasında sayılmıştır:

...Bir gün biz de Resulallah'ın yanında iken, beyaz elbiseli, siyah saçlı bir adam yanına geldi. Biz kendisini hiç tanımadığımız halde, durumuna bakılırsa yolculuk yapmış gibi değildi. Doğru gidip Peygamber'in yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerinide uylukları üzerine koydu ve sordu: "Ya Muhammed! Bana İslamın ne olduğunu haber ver" dedi. Resulaalh (s.a.v):

²⁴⁴ Akbulut, a.g.e., s. 313. Bkz. Akbulut, a.g.m., s. 133,137.

“İslam Alah’tan başka ilah olmadığına, Muhammed’in de Allah’ın Resulü olduğuna şahadet etmen, namazı dosdoğru kılman, zekatı vermen, ramazan orucunu tutman ve zorluklarını karşılayabilirsen hac etmendir.”...Daha sonra aynı şahıs imanın ne olduğunu soradı? “Allah’a meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, Ahiret gününe, bir de kadere inanmandır...”²⁴⁵

Resulullah (s.a.v) bu şekilde cevap verir. Metnin devamından, konuştuğu kişinin Cibril olduğu anlaşılan bu rivayetler birçok hadis kitabında geçmektedir.²⁴⁶

2. Kader Anlayışının Tanımlandığı Rivayetler

2. 1. Cebri Tanımlamaları İçeren Rivayetler

Rivayetlerde kader genelde Allah’ın varlıklar üzerinde ki değişmez yazgısı olarak tanımlanmıştır. Bir hadiste kader, kurtuluşa erişmek için, bilinip inanılması zorunlu olan bir husus olarak sunulmakta ve kaderin tanımı da şu şekilde verilmektedir:

*Eğer Allah gökler ve yer ehlini azaba uğratsaydı, zulmetmiş olmadan azap vermiş olurdu. Eğer onlara merhamet etmiş olsaydı, bu onların işledikleri amellerin karşılığında daha güzel olurdu. Eğer senin Uhud Dağı kadar altının olsa ve hepsini Allah yolunda harcasaydın, sen kaderin hepsine inanmadıkça, başına gelen her şeyin gelmemesinin imkansızlığına, başına gelmeyen şeyin de gelmesinin imkansızlığına inanmadıkça (bunu böyle bilmedikçe) senden kabul edilmezdi.*²⁴⁷

Hadiste zulüm, başkasının sahip olduğu bir şeye tecavüz etmek olarak anlaşıldığından Allah’ın her şeyin maliki olması nedeniyle mülkünde istediği gibi tasarruf edebileceği vurgulanmaktadır. Bu nedenle Allah’ın gökte ve yerde bulunan her şeye azap etmiş olması halinde dahi, bir haksızlığın söz konusu olmayacağı ifade edilmiştir.²⁴⁸

Her şeyin daha önceden yazılıp takdir edilmiş olduğu şeklindeki bir rivayette de şunlar söylenmektedir:

*İbnu’s-Sâmit’in oğlu el-Velid dedi ki: Babam bana şöyle emretti: Ey oğlum, hayır ve şerrre kadere inanmanı emrediyorum; zira Allah’a inanmazsan, seni ateşe atacaktır. Ve devam etti: “Allah ilk olarak kalemi yarattı. Ve ona yaz dedi. O da “ne yazacağım” dedi. Allah’ta, “Saatin gelişine (kıyamete) kadar ki olacak ve olan her şeyi yaz” dedi.*²⁴⁹

Hadislere göre, sonuca ve başarıya ulaşmada, kişinin çabası ve ameli bir tarafa, Allah’ın insan için belirlediği yazgı, neticeyi tayin eder. Bu yazgı said mi şaki mi olunacağını dahi belirlemektedir:

*Abdullah şöyle dedi: Doğru olan ve kendisine bildirilende hakikat olan Resulullah (s.a.v) şöyle anlattı: Sizden biriniz anne karnında kırk gün toplanır. Sonra, bu maddeler bir o kadar zamanda alak (kan pıhtısı) halini alır. Daha sonra bir o kadar zamanda da mudgaya (bir çiğnemlik et) dönüşür. Bu işlemlerden sonra Allahu Teala kulun rızkını, ecelini said mi, şaki mi olacağını –yazmakla- emrolunan bir melek gönderir. Sizlerden biri ya da bir adam, cehennem ehlinin amelini işler de (Onunla cehennem arasında) bir zira ya da daha az bir mesafe kala, kitap öne geçerde cennet ehlinin amelini işler ve bir adam cennet ehlinin amelini işler (cennete girmeye) bir yada iki zira mesafe kala, (Onun hakkında yazılan) kitap öne geçer ve cehennem ehlinin işini yapar hale gelir ve oraya girer.*²⁵⁰

²⁴⁵ Müslim, *es-Sahih*, İman, (1), I, s. 36,37.

²⁴⁶ Bkz. Tirmizi, *es-Sunen*, İman, (4), V, s. 6,7; Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (10), IV, s. 451.

²⁴⁷ İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sunen-i İbn Mace*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992, Mukaddime, (10), I, s. 29-30.

²⁴⁸ İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sunen-i İbn Mace Tercümesi ve Şerhi ve Fihristi*, Çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul-1983, I, s. 131.

²⁴⁹ *el-Musned*, V, s. 317. Bkz. Ebu Davud, *es-Sünen*, Sünne, (17), V, 76.

²⁵⁰ Buhari, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 210. Bkz. Müslim, *es-Sahih*, Kader, 1,(3) s. 2036,2038; İbn Mace, *es-Sunen*, Mukaddime, (10), I, s.29; Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (4), IV, s. 446; Ebu Davud, *es-Sünen*, Sünne, (17), V, s. 82,83.

Ve bu yazılanların üzerine hiçbir ilavenin yapılamayacağı, herhangi bir şeyin de ondan eksiltilemeyeceği söylenmiştir.²⁵¹ İnsanların cennetlik veya cehennemlik olarak yaratıldığı, bu yaratılışa uygun olarak da ameller yaptıkları ifade edilmiştir.²⁵²

Görüldüğü gibi rivayetlerde rızkın, ecelin, amellerin, doğru yolda mı olunacağı yoksa yanlış yola mı sapılacağı, evlilik, çocuğun kız mı erkek mi olarak dünyaya geleceği, sakat mı sağlıklı mı olacağı ahlakının nasıl olacağı hususlarının önceden belirlendiği ifade edilmiş,²⁵³ her şeyin acziyet ve gücün dahi kader ile olduğu söylenmiştir.²⁵⁴ Aynı zamanda, hayatımızın büyük bir kısmında cennetlik ameller yaptığımız halde hakkımızda cehennemlik olduğumuza dair bir karar varsa cehennemlik amellerle ömrümüzü tamamlayıp nihayetinde cehenneme gideceğimiz de bildirilmiştir. Cennete gitmenin yolu da aynıdır. Cehennemlik davranışlarla geçirilmiş bir

hayat ancak daha sonra, bireyin cennetlik olduğu noktasında bir karar olduğu için, cehenneme çok da yaklaşmışken, cennete girmektir. Rivayetlerden anlaşılan, her halükarda Allah'ın takdir ettiği şey ne ise o eksiksiz ve ziyadesiz gerçekleşecektir.

2. 2. Kadere Rağmen İnsanın Yapabilme Gücünden Bahseden Rivayetler

Bazı rivayetlerde de kader, yukarıda verdiğimiz anlamdan farklı bir içerik kazanmıştır. Hayatı devam ettirmek için insanın yaptığı şeylerde kader olarak değerlendirilmiştir:

Ebu Hüzame dedi ki: “Tedavi için kullandığımız ilaçlar, şifa maksadıyla yapılan dualar ve korunmak için kullanılan kalkan hakkında ne buyurursun? Bunlar Allah'ın kaderinden bir şey engelleyebilir mi?” Diye soruldu. (Resulullah): “Bunlar da Allah'ın kaderindedir.” buyurdu.²⁵⁵

Bu rivayette kader, Allah'ın hayatın devamı için gerekli gördüğü kurallara tâbi olma şeklinde anlaşılmıştır. Bu nedenle, tedavi için ilaç, korunmak için kalkan kullanmak; Allah'ın kaderi olarak değerlendirilmiştir. Ancak kader konusuyla ilgili bu yaklaşım, Allah'ın olan ve olacak her şeyi belirlediği anlamındaki

²⁵¹ Müslim, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 2037. Bkz. Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (8), IV, s. 449,450. Krş. İbn Mace'nin Süneninde kaderi değiştirecek bir şeyden bahsedilir: o da nazardır: İbn Mace, *es-Sunen*, Tıb, (33), II, s. 275.

²⁵² Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Kader, (1), II, s. 899.

²⁵³ Bkz. Buhari, *es-Sahih*, Kader, (4), III, s. 211; Buhari, *es-Sahih*, Nikah, (53), VI, s. 138; Müslim, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 2037-2038; Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (9), IV, s. 450,451.

²⁵⁴ Mâlik b. Enes, *Muvatta*, Kader, (1), II, s. 899.

rivayetlere kıyasla, az sayıdadır. Aynı zamanda bu rivayetlerle varlıklara dair hususların önceden belirlendiği ve değişmeyeceği inancı birleştirilmeye çalışılmıştır. Yapılan açıklamalar şu şekildedir: Kaderimizde ne olacağını yalnızca Allah bilmektedir. Dinimiz ise bizce meçhul olan şeyi, oturarak beklememizi değil; arayarak karşılamamızı emretmektedir.²⁵⁶ Böylece bu izahlarla hadisler birleştirilmek istenmiştir.

Her ne kadar bir çok hadiste insanın kaderinde bir değişikliğin olmayacağı belirtilmiş olmakla birlikte kimi rivayetlerde de bazı şartlarla bir takım değişikliklerin yapılacağından söz edilmektedir:

*Resulullah (s.a.v) buyurdu ki: “‘Kaza’ ancak dua ile engellenebilir. Ve ömür de ancak iyilikle artar.”*²⁵⁷

Dua etmek ve iyilikte bulunmanın Allah’ın kazasını engelleyebileceği ifade edilmiştir. Halbuki, eğer bir konuda Allah’ın önceden belirlenmiş bir hükmü ve kararı varsa bunu değiştirmek mümkün müdür?

3. Allah’ın Bilgisinin Geleceği Belirlediğini İma Eden Rivayetler

Hadis külliyyatında dikkati çeken konulardan biri de çocukların, özellikle müşrik çocukların yargılama gününde karşılaşacakları sonla ilgilidir:

İbn Şihab dedi ki: Bana Ata b. Yezid haber verdi. Oda Ebu Hureyyeden işitmiş: Resulullah’a müşriklerin zürriyetlerinden soruldu: “Resulullah da Allah onların ne yapacaklarını en iyi bilendir.” buyurdu.²⁵⁸

Metinden, müşrik çocuğun, çocuk vasfıyla değil, ileri de yapacağı işler gözetilerek değerlendirmeye tâbi tutulduğunu anlamaktayız. Allah ileride çocuğun nasıl birisi olacağını bildiğinden ona göre hakkında hükümde bulunmaktadır. Halbuki çocuk olmak, daha mesul olmamayı, iyi ile kötü arasında ki ayrımı yapamamayı gerekli kılan bir dönemdir. Akli melekelerin dini sorumluluğu gerektirecek olgunluğa erişmediği, kişide karar alma ve bunu fiile dökme yeteneğinin başlamadığı bu süreç, sorgulamanın iptalini de beraberinde getirmelidir. Hatta Müslüman bir ailenin çocuğu hakkında Resulullah ile Hz. Aişe arasında şöyle bir konuşma geçmektedir:

²⁵⁵ İbn Mace, *es-Sunen*, Tıb, (1), II, s. 1137. Bkz. Tirmizi, *es-Sunen*, Tıb, IV, s. 399-400. Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (12), IV, s. 453.

²⁵⁶ Bu görüş için bkz. Canan, a.g.e., XI, s. 132.

²⁵⁷ Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (6), IV, s. 448.

²⁵⁸ Buhari, *es-Sahih*, Cenâiz, (93), II, s. 104. Bkz. Buhari, *es-Sahih*, Kader, (3), VII, s. 210-211; Müslim, *es-Sahih*, Kader, (6), III, s.2048; Ebu Davud, *es-Sünen*, Sünne, (18), V, s. 84,85.

Hz. Aişe rivayet etmektedir: Resulullah Ensardan ergenlik çağına erişmemiş bir çocuğun cenazesine davet edildi. Ben de: “Ya Resulullah! Ne mutlu buna. Günah işleme çağına ermediğinden, hiçbir kötülük işlemedi. (Bunun için bu çocuk) cennet kuşlarından bir kuştur.” dedim. Resulullah (s.a.v): “Ya Aişe! Bu söylediğini söylemektense susman daha iyidir. Çünkü Allah, babalarının bellerinde iken Cennet için insan yarattı. (Yine aynı şekilde) Cehennem için de daha onlar babalarının bellerinde iken insan yarattı.”²⁵⁹

Bu açıklamalarla, ölen çocuğun, Cehennem ehli olarak yaratılmış olabileceğine dikkat çekilmiştir. Böylece, anlaşılmaktadır ki, çocuk hakkında karar çoktan verilmiştir. Bütün bu rivayetler, kuvvetli bir kaderci anlayışı göstermektedir.

Bu ve benzeri rivayetlere istinaden, Allah’ın çocuklara bu dünyada iken ibret maksadıyla eziyet yapmasının, bir adaletsizlik olmadığını söyleyen Eş’arî, bu görüşünü desteklemek için, Allah’ın ahirette de İsrailoğullarının çocukları ve müşrik çocukların azaba uğrayacağına hadislerde bildirilmesini delil olarak göstermektedir.²⁶⁰

4. Kader İnancı İle Ameller Arasında ki İlişki

4.1. Kader İnancının İnsan Fiillerine Etkisi Yönünden Sorgulandığı Rivayetler

Kimi rivayetlerde de kader anlayışının davranışlarımıza etkisi yönünden sorgulandığını görmekteyiz. Hz. Adem ile Hz. Musa arasında ki tartışma bunun tipik bir örneğidir:

Adem ile Musa birbirleriyle tartıştı. Musa Adem’e dedi ki: “Ey Adem sen bizim babamızsın. Sen bizi cennetten çıkardığın için, bizi zarara uğrattın.” dedi. Adem de ona: “Ya Musa, sen Allah’ın seni kelamıyla seçtiği ve lehine olarak eliyle yazdığı Musa’sın. (Bu vasıflara haiz olan sen) nasıl olur da, Allah’ın beni yaratmadan kırk yıl önce takdir buyurduğu, bir işten ötürü beni sorumlu tutuyor ve kınıyorsun?” dedi. (Daha sonra Peygamber) Adem Musa’ya delille galip geldi. diye, üç kere tekrarladı.”²⁶¹

²⁵⁹ İbn Mace, *es-Sunen*, Mukaddime, (10), I, s. 32.

²⁶⁰ Eş’arî, *el-İbane*, s. 133,134.

²⁶¹ Buhari, *es-Sahih*, Tefsir, (3), II, s. 232. Bkz. Buhari, *es-Sahih*, Kader, (11), VII, s. 214; Buhari, *es-Sahih*, Enbiya, (11), IV, s.131; Buhari, *es-Sahih*, Tefsir, (III), IV, s. 239-240; Müslim, *es-Sahih*, Kitabu’l Kader, (2), III, s. 2042-2043; İbn Mace, *es-Sunen*, Mukaddime, (10), I, s. 31; Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (2), IV, s. 444; *Muvatta*, Kader, (1) II, s. 898; Ebu Davud, *es-Sunen*, Sünne, (17) V, s. 76-79.

Hadiste geçen Hz. Adem'in, Hz. Musa'ya karşı öne sürdüğü "Allah'ın beni yaratmadan önce takdir buyurduğu bir işten ötürü beni sorumlu mu tutuyorsun" delilinden kastın Allah'ın Adem'in böyle bir günahı işleyeceğini bilmesi olduğu söylenmiştir.²⁶² Ancak, bizce metindeki ifadelerden bundan daha ötesi kastedilmekte, işlenen günahtan dolayı hiçbir sorumluluğun olmadığı ima edilmektedir. Hadis anlam yönünden, Hz. Adem ve Hz. Musa ne zaman ve nerede karşılaşmışlardır? Bu dünyada ömürlerini tamamlamış olan insanların kıyametten önce karşılaşmaları mümkün müdür? Eğer kıyamette bir karşılaşma gerçekleşmişse orada böyle bir tartışma olabilir mi? Bir peygamberin yaptığı hatalara kaza ve kaderi mazeret sunarak açıklamalar getirmesi insan sorumluluğuyla nasıl bağdaşabilir? gibi bir çok sorulara sebebiyet vermektedir. Ancak biz rivayetleri sıhhati açısından değil, kader anlayışıyla ilgili olarak bir zihniyeti yansıtır oluşu açısından değerlendirdik.

Başka bir rivayette de, cennetlik ve cehennemlik olanların önceden belirlendiğini öğrenen sahabe, Peygamber'e bu şartlar altında yapılan amellerin ne işe yaracağını sorar:

...İmran b. Husayn şöyle dedi: Bir kimse dedi ki: "Cennet ehli Cehennem ehlinen ayıredilebiliyor mu, tanınıyor mu?"

Resulullah (s.a.v): "Evet" dedi. Adam tekrar: "O zaman niçin amel işliyoruz?" (bunun üzerine) Resulullah (s.a.v): "Herkes kendisi için yaratılıp kolay kılınan hususta çalışır." buyurdu.²⁶³

Benzeri bir anlamı içeren diğer bir rivayette ise Allah'ın insanın fiillerini belirlemesi karşısında insanların amellerinin durumu hakkında şunlar söylenmektedir:

Ibn Amr İbni'l As bildirdiğine göre; Resulullah elinde iki kitap ile yanımıza geldi. Ve dedi ki: "Bu iki kitap nedir biliyor musunuz?" (yanındakiler): "Ey Allah'ın Resulu hayır. (bilmiyoruz ama) ancak (sen bize) bildirirsen, (öğrenebiliriz)."

Bunun üzerine Resulullah (S.A.V.) buyurdular ki: "Sağ elimde bulunan, alemlerin Rabbinden gelmiş bu kitap (da), cennet ehlinin hatta onların babalarının ve kabilelerinin isimleri vardır. Ve sonunda da bir icmal mevcuttur. Onlara ne bir şey ilave edilebilir ne de bir şey eksiltilebilir. (sonra Resulullah sol elindeki göstererek) Bu da alemlerin Rabbinden bir kitaptır. İçinde, cehennem ehlinin ve onların

²⁶² Canan, a.g.e. , C.13, s. 353.

²⁶³ Buhari, *es-Sahih*, Kader, (2) VII, s. 210. Bkz. Buhari, *es-Sahih*, Kader, (4), VII, s. 212.

babalarının ve kabilelerinin isimleri vardır. Sonunda da bunlar icmal edilmiştir. (Bu kitabın) içindekilere ne bir şey ilave edilebilir, ne de bir şey eksiltilebilir.” (Bunun üzerine) ashabı sordu: “Her şey yazılıp bittiyse.O halde neden amel işleniyor?” Resulullah şu cevabı verdi:

“Siz doğru ve düzgün davranın ve mütedil olun. Cennetlik olanın ameli, cennet ehlinin ameliyle sonlanır. (daha önce) nasıl amel yapmış olursa olsun. Cehennemlik olan kimsenin ameli ise, cehennem ehlinin ameliyle sonuçlanır. (daha önce) nasıl amel yapmış olursa olsun.”

Sonra Resulullah, elindeki kitapları bırakarak, dedi ki: “Rabbimiz, kullara dair işleri artık bitirmiştir. Onların bir kısmı cennetlik, bir kısmıda cehennemliktir.”²⁶⁴

Yapılan amellerle kader inancını birleştirmeye çalışan bir sahabe, “kalemlerin kurduğu, miktarların kesinleştiği” bir alanda amellerin ne anlamı olabileceğini sorar:

Cabir’den nakledilmiştir ki Süraka b. Malik b. Cuşem geldi. (ve) dedi ki:

“Ya Resulallah, şimdi yaratılmış gibiyiz. Bize dinimizi açıkla. Bugün (yaptığımız) amel nedir? Kalemlerin kurduğu miktarların kesinleştiği şeylerde mi yoksa geleceğe ait hususlarda mı çalışacağız.” Resulullah:

“Bilakis (geleceğe ait şeylerde değil.) (amel) kalemlerin kurduğu miktarların belirlendiği şeylerdedir.” dedi.

(Cuşem) dedi ki: (o halde) niçin amel edelim?...(Bunun üzerine Resulallah):

“Amel işleyin. Herkese ameli kolaylaştırılacaktır. Amel için imkan verilmiştir.”²⁶⁵

Günümüzde de, kader konusunun soruları tüketilemeyen bu noktası, sahabe tarafından dile getirilmiş, belirlenmişlikle (tayinle), iş yapıyor olmak, çaba sarfetmek, birleştirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte hadiste geçen cevabın ikna edici olduğu söylenemez. Bize nakledildiği kadarıyla Hz. Peygamber, amel işlemekle her şeyin belirlenmiş olması arasındaki ilişkiyi açıklamamıştır. Bu iki durum birbirlerinin çelişliği gibi gözükmektedir. Bu nedenle de sahabenin kafasını karıştıran bir konu olmuştur.

Bütün bu rivayetlerde insanların bütün işleri hakkında bir belirlemenin olduğu söylenmesine rağmen, amellerini terk etmeleri salık verilmemektedir. Aksine, amele devam etmeleri söylenmektedir. Tabii ki Resulullah’ın yaptığı

²⁶⁴ Tirmizi, *es-Sunen*, Kader, (4), VIII, 449,450.

²⁶⁵ Müslim, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 2040,2041. Bkz. Müslim, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 2038-2040; İbn Mace, *es-Sunen*, Mukaddime, (10), I, s. 30-31.

belirtilen açıklamalara istinaden ashap ısrarla amel etmelerinin anlamını sorgulamışlardır. Çünkü, yukarıda geçen rivayetlerde alanı geniş ve kuvvetli bir belirlemeden bahsedilmektedir. Konuyla ilgili verilen cevaplar da pek açıklayıcı görünmemektedir.

4.2. İnsanın Fiillerini Kendi Yaptığına İşaret Eden

Rivayetler

Bir rivayette Peygamberimizin şöyle buyurduğu nakledilmektedir:

Size fırsat verilmiştir. Saadet ehline saadet ehlinin amelini yapmak kolay olacak. Şekavet ehline de şekavet ehlinin yaptıklarını yapmak kolay olacaktır. Resulullah sonra şu ayeti okudu:

Her kim (başkaları için) harcar ve Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşırsa, ve nihai güzelliğin, iyiliğin gerçekleşeceğine inanırsa, işte onun için (nihai) huzur ve rahatlığa giden yolu kolaylaştırırız. Cimrilik yapana ve kendi kendine yeterli olduğunu zannedene ve nihai güzelliği/iyiliği yalan sayana gelince, onun için zorluğa ve sıkıntıya giden yolu kolaylaştırırız. (Leyl 5-10) ²⁶⁶

Nakletmiş olduğumuz bu rivayette insanlara fırsat verildiğinden bahsedilmektedir. Ancak “Saadet ehline saadet ehlinin amelini yapmak kolay olacak. Şekavet ehline de şekavet ehlinin yaptıklarını yapmak kolay olacaktır.” ifadesi saadet ve şekavet ehlinin önceden belirlenmiş olduğu anlamını da taşımaktadır. Bu nedenle bu rivayette de anlaşılamayan noktalar devam etmektedir. Aşağıda naklettiğimiz Hz. Ömer ile ilgili hadis ise daha açık ve anlaşılabilir bir özelliğe sahiptir.

Hz. Ömer'in kader anlayışı dinamiktir. Olay şu şekilde gerçekleşir: Hz. Ömer ve ordusu Şam'a doğru yola çıktıklarında, Yermük yakınında bir mevkide iken, Şam'da veba hastalığının olduğunu haber alırlar. Bunun üzerine Hz. Ömer ilerlemek veya geri dönmek hususunda önce muhacir ile sonra Ensarla istişare eder. Ve onlardan bir kısmı geri dönmek gerektiğini söylerken diğer bir grup ise sefere devam etmek yönünde görüşlerini beyan eder. Bunun üzerine Hz. Ömer son olarak, Kureyş ihtiyarlarına da danışır. Onlar Ömer'e

²⁶⁶ Müslim, *es-Sahih*, Kader, (1), III, s. 2039-2042.

ihtilaf etmeyerek, geri dönmek gerektiği konusunda görüşlerini ortaya koyarlar ve böylece Ömer geri dönmek kararını ilan eder. Rivayetlerde bu olay, Ebu Ubeyde İbnu'l Cerrah'ın geri dönme kararına itirazı ve de Ömer'in buna cevabı şu şekilde nakledilir:

Ebu Ubeyde İbnul Cerrah: "Alah'ın kaderinden mi kaçırırsu?" dedi. Ömer:

"Keşke bunu senden duymasaydım, başkası söyleseydi ya Ubeyde. Evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçırırız. Düşün bir kere, şayet senin develerin olsa, ve bunları iki yamacı olan bir vadiye indirsen, bunlardan biri otu bol verimli diğeri de otsuz olsa, sen develeri verimli yerde gütsen, bunu Allah'ın kaderiyle yapmış, otsuz yerde gütsen, yine Allah'ın kaderi ile gütmüş olmazmısın?" dedi. (İbn-i Abbas) dedi ki: Daha önce ortada yok iken bir isteği hasıl olduğundan Abdurrahman ibn Avf geldi ve şöyle dedi:

"Bu hususta ben, Resulullah'tan işittiğim bir bilgiye sahibim. Resulullah şöyle buyurdu: "Bu hastalığın nüksettiğini işittiğiniz yere girmeyiniz. Eğer ki hastalık sizin bulunduğunuz yerde ortaya çıkarsa orayı terk ediniz."

Hiz. Ömer'in Ebu Ubeyde'ye cevabında yer alan kader anlayışı, kaderin durağan bir yapıyı doğurmadığına dikkat çekmektedir. Allah'ın davranışlarımıza ve yapacaklarımıza dair ezeli bir bilgiye sahip olması ve bu nedenle insanların yapacaklarını bilmesi anlayışı dahi bizim bu bilgiye sahip olmayışımız nedeniyle, belki de aktiviteleri dumura uğratmamaktadır. Zira, vebalı yere girmenin mi yoksa oradan uzak durmanın mı hangisinin Allah'ın kaderi olduğu, kavrayış alanımızın dışındadır. Hadisten anlaşıldığına göre Ebu Ubeyde ile Hiz. Ömer'in kader anlayışları birbirinden çok farklıdır. Ebu Ubeyde'ye göre her şey önceden belirlenip programlandığı için insanın kaderini değiştirmesi mümkün değildir. Hiz. Ömer'e göre ise ezelde tespit edilen imkanlardır. Bu nedenle farklı davranma alternatifleri her zaman vardır.

Peygamber Efendimiz, zaman zaman kişinin sorumluluğunun bireysel olduğuna dikkat çekmiş, her şahsın kendi yaptıklarıyla sorguya çekileceği belirtilmiştir.²⁶⁷

Naklettiğimiz rivayetler genel olarak, kaderci bir anlayışı ortaya koymaktadır. Varlıklara dair her şeyin Allah tarafından belirlendiği inancı hadislerde belirtilmektedir. Bu hadisleri değerlendirirken sıhhati noktasından konuya yaklaşmadığımızı, rivayetlerde geçen anlamların kader konusuyla ilgili

belli bir düşünceyi ortaya koyması açısından bizim için önemli olduğunu ifade etmiştik. Ancak hadislerin sıhhati ile ilgili şu hususlar da dikkat çekicidir: Bazı hadislerde kaderi reddedenler İslam dairesi dışında değerlendirilmiştir:

Nafi'den rivayet edildiğine göre bir adam İbn Ömer'in yanına gelerek şöyle dedi: "Falan kimsenin sana selamı var." İbn Ömer (karşılığında şu cevabı verdi): "Bu kişinin dinde olmayan şeyi dine soktuğu haberi bana ulaştı. (durum böyleyse) sen ona selam gönderme. Çünkü ben, Resulullah'ın şöyle buyurduğunu işittim: Benim ümmetimde hayvan suretine çevrilme, yerin dibine geçme ve taşlanma (cezası) olur. Ve bu cezalarda kaderi inkar edenler içindir." 268

Bununla birlikte Peygamberimiz döneminde varlıkları dahi söz konusu olmayan mezhep ve düşünme biçimlerinin hadislerde yer alması ve onların eleştirilmesi düşündürücüdür. Bu durum konuyla ilgili rivayetlere temkinli yaklaşılmasını gerektiren sebeplerdendir.

Böyle bir rivayette Kaderiyye ümmetin mecusileri olarak gösterilmiştir.²⁶⁹ Kader ehliyle oturmamayı salık veren rivayetlerde,²⁷⁰ hadislerin oluşumu konusunda şüphe uyandıracak bir özelliğe sahiptir. Akbulut, bu rivayetlerle ilgili şu açıklamayı yapmaktadır:

Hadis perdesi altında umumi ve hususi mazeretler üretilerek, faillerin sorumlulukları ortadan kaldırılmaya çalışıldığı sanılmaktadır. Bunların tartışma konusu olmaması için de Hz. Peygambere isnat edilmesi lazımdır. 271

Kaderin iman esaslarından olduğu, insan hayatına dair her şeyin belirlendiği, hadislerde ifade edilmiştir. Bununla birlikte az sayıda bazı hadislerde de kader, insanın hayatını devam ettirmesi için gerekli önlemleri içine alacak şekilde de tanımlanmaktadır. Rivayetlerde kadercilikle amel arasındaki ilişki sorgulanmış, birinin varlığının ötekini nasıl mümkün kılabileceği öğrenilmek istenmiştir. Ancak bu sorulara, Hadislerde tatmin edici bir cevap bulmak mümkün gözükmemektedir.

5. Kur'an ve Hadislerde Kader Anlayışı İle

İlgili Farklılıklar

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın evreni kuşatıcılığından, bütün varlıkların

²⁶⁷ Dârimî, *es-Sünen*, Sunen (23), I, s. 701.

²⁶⁸ Bkz. Tirmizi, *es-Sünen*, Kader, (16) IV, s. 456; Tirmizi, *es-Sünen*, Kader, (13) IV, s. 454.

²⁶⁹ Ebu Davud, *es-Sünen*, Sünne, (17) V, s. 66,67.

²⁷⁰ Ebu Davud, *es-Sünen*, Sünne, (17) V, s. 84.

²⁷¹ Akbulut, a.g.e., s. 316.

O'na bağılılığından ve Allah'ın varlıklar üzerindeki hakimiyetinden bahsedilmektedir. Kur'an'da bununla birlikte bir zıtlık olarak değil ama bu konularla bir bütün oluşturacak şekilde insan sorumluluğu da işlenmektedir.

Watt, Kur'an ve Hadislerde kader anlayışı ile ilgili farklılıkların bu konuyla ilgili oluşan iki zıt eğilimin varlığına delil teşkil ettiğini söyler.²⁷² Kur'an'da hem cebri anlayışı savunanlar hem de insan hürriyetini savunanlar kendilerine bir şekilde delil bulmaktadırlar. Ancak hadislerde ifadeler kaderci anlayışı desteklemektedir. İnsan hürriyetine dair hadisler az sayıdadır.

Kader konusuyla hem Kur'an-ı Kerim hem de Hadisler ilgilenmektedir. Kur'an, kaderle ilgili Allah'ın nitelikleri açısından kurmakta ve bu noktayı öncelemektedir. Hadisler ise sıkça insan fiillerinin ezelde takdir edilip belirlendiğinden bahseder. Yani bu rivayetlerde ilgi insana ve onun hayatının takdir edilmiş olmasına dır.

SONUÇ

Çalışmamızın Birinci Bölümünde kader ve kaza kelimelerinin sözlük anlamlarını vererek Kur'an'da bu kavramların hangi anlamlarda kullanıldığını belirleyip aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit ettik. Kader kelimesi, “ölçü, miktar, kaza, hüküm, bölüştürmek, paylaşmak, zenginlik, kolaylık, daraltmak, sıkıştırmak, tazim etmek, ululamak, bir şeyi bir şeye kıyas etmek, küçük ya da büyük arası orta ve son olarak enine boyuna düşünmek” anlamlarına gelmektedir. Kur'an'da ise kader kelimesi özne insan olduğu zaman “ölçü, miktar, ölçmek, gereği gibi değerlendirmek ve güç” anlamlarında kullanılmaktadır ve bunların hiç biri, sözlük anlamlarını aşan, onların ötesinde manalar değildir. Ne var ki Kur'an'da özne Allah olduğu zaman kader kelimesi sözlük anlamlarının yanı sıra şu anlamlara da işaret etmektedir: “Allah'ın yarattığı büyük kozmik düzen içerisinde her şeyi belli bir mahiyette yaratması ve her şeye belli yasalar dahilinde iş görebilme yetisi vermesi, öngörmek, karar vermek ve takdir etmek, iradesinin tecelli etmesi.” Bu anlamlar kelimelerdeki -Allah'ın eşyaya dair hususları önceden belirleyip takdir ettiği şeklindeki- kullanımları hatırlatmakta hatta onlarla örtüşmektedir. Bunlar kaza ve kader kelimelerinin Kur'an tarafından geliştirilen anlamlarıdır. Kur'an ve kelimelerdeki kader kavramıyla ilgili bu benzerlik, kelimelerdeki kullanımları hatırlatmakta hatta onlarla örtüşmektedir. Bunlar kaza ve kader kelimelerinin Kur'an tarafından geliştirilen anlamlarıdır. Kur'an ve kelimelerdeki kader kavramıyla ilgili bu benzerlik, kelimelerdeki kullanımları hatırlatmakta hatta onlarla örtüşmektedir. Bunlar kaza ve kader kelimelerinin Kur'an tarafından geliştirilen anlamlarıdır. Kur'an ve kelimelerdeki kader kavramıyla ilgili bu benzerlik, kelimelerdeki kullanımları hatırlatmakta hatta onlarla örtüşmektedir. Bunlar kaza ve kader kelimelerinin Kur'an tarafından geliştirilen anlamlarıdır.

Kaza kelimesinde de benzeri bir durumla karşılaşmaktayız. Sözlüklerde “Hüküm, karar, yargı, kadılık makamı ve memuriyeti” anlamlarına gelen kelimemiz Kur'an'da sözlükteki kullanımlarına ilaveten “tayin etmek, karara bağlamak” anlamlarını da içermektedir. Kur'an'da içinde kader ve kaza kelimeleri geçmediği halde, bu anlayışa delalet ettiği iddia edilen ayetler de vardır. Bunların bir kısmı Allah'ın bilmesi, yaratması ve dilemesi gibi fiili sıfatlarıyla ilgilidir. Bir kısmı da kalplerin mühürlenmesi, ecellerin tayin edilmesi, rızıkların verilmesi ve doğru yolda olmak, delalete sürüklenmek gibi insana dair fiillerden bahsetmektedir. Bununla birlikte kader konusuyla ilgili insan hürriyetini ifade eden ayetler de çok sayıdadır.

Kaderle ilgili tartışmalar, sahabe döneminde başlamış bu dönemin sonlarında üzerinde hararetle münakaşaların yapıldığı konuların başında yer almıştır. Emeviler döneminde ise kadercilik ilk defa sistematik olarak, iktidara meşruluk sağlamak üzere kullanılmıştır. Emeviler iktidarlarını meşrulaştırmak için cebri kader anlayışını kullanmışlarsa da kaderciliğin savunucularından olan Cehm bin Safvan iktidardan yana bir tavır sergilememiş, bilakis ayaklanmayı başlatan kişilerden olmuştur.

²⁷² Watt, *Free Will*, s. 3. Watt'ın bu kitabını incelerken kitabın yapılmış olan tercümesinden de zaman zaman faydalandık. Bkz. W. Montgomery Watt, *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, Çev. Arif Aytekin, İtanbul-1996.

Hasan el-Basri, iktidarın kader anlayışına karşı olduğunu açık bir şekilde belirtmiş, bununla birlikte hiçbir isyana katılmamıştır. Onun bu tutumu bir sivil itaatsizlik örneği olarak değerlendirilmektedir. Hasan el-Basri kader risalesinde konuyla ilgili görüşlerini ayetler çerçevesinde ve mantıkî argümanlar getirerek açıklamaktadır.

Kader konusuyla ilgili kelam ilminde yapılan tartışmalar Allah'ın sıfatlarıyla ilişkilendirilmektedir. Mesele genellikle Allah'ın bilmesi, dilemesi ve yaratması bağlamında münakaşa edilmiştir. Kader konusundaki tartışmalarda Allah'ın bütün sıfatlarına değil özellikle O'nun gücünü ifade eden sıfatlarına vurgu yapılmıştır. Allah'ın adil, merhametli, hakim, halim, latif olması bu konuyla ilgili olarak düşünülmemiştir. Çünkü cebri kader anlayışına sahip olanlar, Allah'ın büyüklüğüne ve teklifine bir zarar gelir endişesiyle hareket etmişlerdir. Bu nedenle sürekli belirli sıfatlara vurgu yapılmıştır. Biz de, konuyla ilgili belirli yaklaşımları özetlerken, aynı başlıklardırılmaları esas olarak konuyla ilgili farklılıklara değindik.

Çalışmamızda kader anlayışının davranışlara etkisini de sorguladık. Bu inanca sahip olsalar dahi dünyayla ilgili işlerde kader inancını pek dikkate almadıklarını veya her şey olup bittikten sonra yapılanları meşrulaştırmak için kader inancını kullandıklarını tespit ettik. Aynı zamanda kaderle birlikte inanılan diğer hususların insanı harekete geçirdiği de görülmektedir. Çünkü İslam dininin bir çok emri kişinin kendi ahlaki gelişimini sağlamayı hedeflemekle birlikte toplumda belli bir sosyal ahlakı da öngörmektedir. Dolayısıyla emirler de bunlara yöneliktir. İyiliğin emredilmesi, kötülükten sakındırılması, insanın edindiği servetin bencilce kullanımının yasaklanması, ihtiyaç sahibinin gözetilmesi bunlardandır.

Allah'ı nasıl tanıdığımız da kader kavramına verilecek olan anlamı belirlemektedir. Gerek Allah'ı tanımamızda gerekse kaderi algılayışımızda insanın doğuştan getirdiği zaafı etkili olmaktadır. Bu çift yönlü bir etkileşimdir. İnsan tabiatı Allah'ı ve O'nun fiillerini algılama da etkili olduğu gibi, kader inancı da bazı zaafı artırmakta veya bazılarını pekiştirmektedir. Bu konulara İkinci Bölümde işaret ettik.

Cahiliye döneminde var olan 'dehr' anlayışı belli açılardan İslam kültüründeki kader anlayışına benzemektedir. Müşrikler, inanmamalarını ve atalarının izinden gidiyor olmalarını da kader anlayışı ile ilişkilendirmişlerdir. Çöl ortamında kader anlayışının hayatın devamı yönünde olumlu etkileri olmuştur. Her an sürprizlerle karşılaşılabilir bu ortam bireylerin panik tepkilerini daha bir mutedil safhaya getirmektedir.

İnananların kader anlayışı karşısında gösterdiği tutumlar onların algılama biçimleri, yetenekleri ve yaşadıkları ortamın birbirlerinden farklı olması nedeniyle tek tip değildir. Kader, bazen Allah'ın gelecekteki olayları önceden belirlediği ve artık bu konuda bir değişikliğin yapılamayacağı şeklinde, bazen de, mahlukata ait temel ilkelerin belirlenmesi olarak, anlaşılmıştır. Kur'an'da Hz. Zekeriya, Hz. İbrahim, Hz. Meryem ve Sare gibi özel kişilerin de sıra dışı olaylara karşı gösterdikleri tepkiden Allah'ın keyfi ve rasgele davranmak gibi bir âdeti olmadığını düşündüklerini anlamaktayız. Aynı zamanda Hz Musa ve Hızır'la ilgili anlatılan kıssa ve de Hz. Yusuf'un yaşamı, olayların birbirleriyle ilişkisinin, kontrolümüz dışında gerçekleşen bir yönü olduğunu göstermektedir. Olaylar arasındaki bu ilişkinin Kur'an'daki ifadelerden rasgele değil, belirli bir amaca yönelik Allah'ın nüfuzuyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Üçüncü Bölümde incelediğimiz hadislerde, güçlü bir kaderci anlayış hakimdir. Rivayetler de kader iman esaslarından sayılmakta, insan fiilleri de dahil her şeyin önceden takdir edildiği belirtilmektedir. Bazı rivayetlerde de niçin amel işlendiği sorgulanmış, takdirle beraber bunun nasıl mümkün olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu rivayetlerde takdir düşüncesi işlenmekle birlikte amellere devam edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ancak belirlenmişlikle amel işlemenin aynı anda nasıl mümkün olacağı açıklanmamıştır. Bazı az sayıda rivayetlerde ise kadere farklı bir anlam verilmiş, yaşamın devamı için alınabilecek bütün önlemler de kader olarak değerlendirilmiştir. Şu nokta açıktır ki, hem Kur'an'da hem hadislerde kadere dair görüşler vardır. Ancak bunlar birbirinden farklıdır. Konuyla ilgili hadisler insanın kaderi karşısındaki acziyetini işlemekte, Kur'an ise Allah'ın hakimiyetinden, büyüklüğünden ve tek oluşundan bahsetmektedir. Kur'an'da aynı zamanda bazı kıssalar göz önünde bulundurulduğunda Allah'ın olaylar üzerindeki egemenliği ve yönlendiriciliği de fark edilecektir.

Allah evreni yarattıktan sonra farklı özellik ve yeteneklere sahip olan insanla özel bir ilişkiye girmiş, onu özgür bırakmakla beraber, her zaman yanımızda ve O'nun kontrolünde olduğumuz mesajını vermiştir. Ancak bunu fark edebilmek için insanın bazı zaafı denetleyebilmesi kendini ve çevresini iyi okuyabilmesi gerekmektedir. Bu sayede bilinç düzeyini artıracak gelişmeler karşısında doğru teşhislerde bulunacaktır.

ÖZET

Bu çalışmada inanıyor olduğumuz kader anlayışlarımızın oluşmasında nelerin etkili olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Bununla birlikte kader inancının insan davranışlarını belirlemede nasıl bir rolü olduğunu da sorguladık.

Birinci Bölümde, kaza ve kader kavramlarının incelemesini yaptık. Aynı zamanda konuyla ilgili tartışmaların tarihi sürecini vererek, temel yaklaşımları özetledik. İkinci Bölümde ise, Birinci Bölümde tanıdığımız kaza ve kader kavramlarına insan tabiatı açısından yaklaştık. İnsan zaafının kader inancı üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalıştık. Kur'an'da belirtildiği şekliyle inananların ve inanmayanların konuyla ilgili tutumlarını açıkladık. Özellikle Hz.Yusuf ve Hz. Musa'nın hayatlarını kaderle bağlantısı açısından inceledik. Üçüncü Bölümde de, hadislerde kader inancının nasıl algılandığını göstermeye çalıştık. Rivayetlerde belirtilen güçlü kader inancıyla ameller arasındaki ilişkinin nasıl anlaşıldığına değindik.

Bu çalışmada, kader kavramının, insan davranışlarının önceden belirlendiği anlamda tanımlanması halinde dahi, bu tanımla insanların tembelliği ve sorumsuzluğu arasında çok kolay bir ilişkinin kurulamayacağı belirtilmiştir. İnsanların menfaatleriyle ilgili konularda kadere inanmakla beraber alınması gereken tedbirleri aldıkları ve bu konuda çaba sarfettikleri farkedilmektedir.

SUMMARY

Züha Döndü Seven. "The theory of Predestination in Islam and Its Role on the Determination of Human Behaviours"
MA Thesis.

Our aim in this study was to determine the elements which played an important role in the formation of beliefs concerning predestination. We also aimed at determining whether and to what extent the predestinarian beliefs play a role in determining the human behaviors.

In the First Chapter, we have investigated the concepts "kaza" and "kader" which are the terms traditionally associated with the theories of predestination in Islamic theology. We also presented briefly historical discussions on predestination. In the Second Chapter, we have looked at the concepts of "kaza" and "kader" from the perspective of human nature. We pointed to human weaknesses and its positive contribution to predestinarian beliefs. We also examined how believers and non-believers react to the concept of predestination and what kind of attitudes they form concerning these beliefs within the context of Qur'anic accounts. We have investigated the lives of certain prophets, particularly the Prophet Joseph and Moses and how their lives are narrated in connection with the concept of predestination in the Qur'an. In the Third Chapter, we have looked at how predestination is understood in the Hadith literature. We have examined the connection between predestination and human behavior in the Hadith accounts.

We have concluded that predestination understood as predetermination of human behaviors cannot be easily connected to and taken as an explanation for human laziness and irresponsibility. It is evident that humans believe in predestination, particularly when this belief supports their interests; nevertheless they take precautions and make efforts to that purpose.

BİBLİYOGRAFYA

- AKBULUT**, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerin Kelami Problemlere Etkileri*, 2.Baskı, Birleşik Dağıtım, İstanbul-1992.
- ALBAYRAK**, Hâlis, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yayınları, İstanbul-1993
- AYDIN**, Mehmet, *Din Felsefesi*, 8. Baskı, İzmir İlahiyat Fak. Yay. , İzmir-1999.
- BAĞDADI**, Ebu Mansur b. Tahir, *el-Fark beyne'l Firak*, Seade Matb., Mısır- 1948.
- BİLMEN**, Ömer Nasuhi, *Muvazzah İlmî Kelam*, Bilmen Yayınları, İstanbul- 1972.
- BUHARİ**, Muhammed b. İsmail, *el- Câmî 'ul- Musnedu 'ş- Sahîhu 'l- Muhtasar Min Umûri Rasulillah ve Sunenihi ve Eyyâmihî*, Çağrı Yayınları, İstanbul- 1992.
- CABİRİ**, Muhammed Abid, *İslamda Siyasal Akıl*, Kitabevi, İstanbul-1997.
- CANAN**, İbrahim Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte, Akçağ Yayınevi, İstanbul.
- ÇÜRCANİ**, Seyyid Şerif Ali B. Muhammed B. Ali, *Tarifat*, Osmaniye Matb. , İstanbul- trz.
- DÂRİMÎ**, Ebu Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân et-Temîmî es-Semerkandi (ö. 255/868); Sunenu'd-Dârimî I-II, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.
- DESÛKÎ**, Ahmet Faruk; *el-Kaza ü ve 'l-Kader fi 'l-İslam*, I-III, Darüd dâve, İskenderiyye-1982.
- EBU HANİFE**, en- Numan b. Sabit (ö.150/767) 1- Risâle ilâ Osman el- Bettî. 2-Kitabü'l Alim ve'l Müteallim. 3- Kitabü'l-Fıkhü'l- Ebsat. 4- Kitabü'l- Fıkhü'l- Ekber. Vasiyye (*İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*) çev. Mustafa Öz, Kalem Yayıncılık, İstanbul-1981.
- EBU DAVUD**, Süleyman b. el- Eş'as b. İshâk el – Ezdî es- Sicistânî, Sunenu Ebi Dâvûd I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.
- EBU ZEHRA**, *İslamda Siyasi ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Osman Eskicioğlu, 1.Baskı, Yağmur Yayınları, İstanbul- 1970.
- ESED**, Muhammed, *Muhammed Esed meal- tefsir*, çev. C. Koytak, A. Ertürk, İşaret Yayınları-1999.
- EŞ'ARÎ**, Ebi Hasan Ali b. İsmail, (ö. 324/936), *el-İbane an Usuluddiniyye*, thk. Abbas Sabbah, 1.Baskı, Darulnefais, Beyrut-1994.
-, *Makalatü'l İslamiyyin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, Mektebetü'l- Asriyye, Beyrut- 1995, I-II.
- FİRUZABADİ**, Ebu Tahir Muhammed, *Kamusü'l Muhit*, çev. Asım Efendi, Bahriye Matb. , İstanbul- 1305.
- GAZALÎ**, *İtikatta İktisat*, çev. O. Zeki Soyyiğit, Sömez Neşriyat, İstanbul-1971.
- GÜLER**, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara- 1998.
- HASAN**, H. İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, 1.Baskı, Kayhan Yayınevi, İstanbul-1985.
- HAYYAM**, Ömer, *Rubaiyyat*, 2.Baskı,Amidî Matbaası, İstanbul-1927.
- İZUTSU**, Toshiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, A.Ü. Yayınları, Ankara-1975.
- İSFEHANİ**, Hüseyin b. Muhammed İsfehani, *El- Müfredat Fi Garib 'l-Kur'an*, Haz. Safvan Adnan Davudî, Daru'ş- Şamiyye Matb. , Beyrut-1992.
- KESKİN**, Halife, *İslam Düşüncesinde Kaza ve Kader*, Beyan Yayınları, İstanbul-1997.
- İBN KUTEYBE**, *Uyunu'l Ahbar*, 2. Baskı, Beyrut 1996, I-IV.

....., *el- Maarif*, Alaaddin Matb. , Beyrut- 1970.

İBN-İ MANZUR, Cemaledin, *Lisan'ul Arab*, 10. Baskı, Sadr Matb. , Beyrut.

İBN MACE, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, *Sunen-i İbn Mace*, (ö.273/886), thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.

....., *Sunen-i İbn Mace Tercümesi ve Şerhi ve Fihristi*, çev. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul-1982-1983.

MÂLİK b. Enes (ö.179/795), *Muvatta I-II*, thk. Muhammed Fu'âd Abdalbâki, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.

MATURİDİ, Ebu Mansur-i, *İslam Akaidine Dair Eski Metinler*, çev. Y. Z. Yörükân, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1953.

MÜSLİM, Ebu'l Huseyn Muslim b.Haccac el-Kuşeyri en-Neysaburi, (ö.261/874), *Sahihi Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.

ÖZSOY, Ömer, **GÜLER**, İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yayınevi, Ankara- 2001.

ÖZSOY, Ömer, *Sünnetullah-Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*-, Fecr Yayınevi, Ankara-1994.

RAHBAR, Daud, *God Of Justice, A Study In The Ethical Doctrine Of The Qur'an*, Leiden-1960.

RAHMAN, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, 6. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara- 2000.

....., *İslam*, Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, 1.Baskı, Selçuk Yayınları, İstanbul-1981.

....., *Tarih Boyunca Metodoloji Sorunu*, Çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara- 1995.

RAZİ, Fahrüddin, *Tefsir-i Kebir Mefatihü'l- Gayb*, çev. S Suat Yıldırım, Lûtfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, 1.baskı, Ankara, Akçağ- 1993.

SABRİ, Mustafa, *İnsan ve Kader*, Çev. İsa Doğan, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul-1989.

SABUNİ, Nureddin, *Maturidiyye Akaidi*, Çev. Bekir Topalloğlu, D.İ.B. Yayınları, Ankara- 1978.

SALİH, Suphi, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 1. Baskı, Düşünce Yayınları, İstanbul- 1981.

ŞEHRİSTANİ, Muhammed b. Abdulkarim *el-Milel ve'n- Nihal I-III*, Hicaz Matb., Kahire- 1948.

TABERİ, İbn Cerir Ebu Cafer Muhammed, *Kütübü'l İlmîyye Yayınları*, Beyrut-1999, I-XII.

TAFTÂZÂNİ, Mesud b. Ömer b. Abdillah b. Sa'duddîn, *Şerhu'l Akaid en-Nesefiyye*, İzzet Efendi Matb., İstanbul- 1297.

TİRMİZİ, Muhammed b. İsa et- Tirmizî, (ö. 279/892), *Sunenu't- Tirmizî I-V*, Çağrı Yayınları, İstanbul-1992.

TOPALOĞLU, Bekir, *Kelam İlmi Giriş*, 6. Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul- 2000.

ULUDAĞ, Süleyman, *İslam'da İnanç Konuları ve İtikâdî Mezhepler*, Marifet Yayınları, İstanbul-1992.

UYANIK, Mevlüt, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik*, 2.Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul-2001.

WATT, W. Montgomery, *Free- Will and Predestination in Early Islam*, London-1948.

....., *İslam'ın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, Çev. Arif Aytakin, İstanbul-1996.

....., *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, 2.Basım, Birleşik Yayıncılık, İstanbul-1998.

....., *Hz. Muhammed'in Mekkesi*, çev. Mehmet Akif Ersin, Bilgi Vakfı Yayınları, Ankara-1995.

WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara-1999.

....., *Sosyoloji Yazıları*, Çev. Taha Parla, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul-2000.

WOLFSON, H. Austryn, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan, Kitabevi, İstanbul-2001 s. 471.

YAZIR, Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili I-IX.*, Akçağ Yayınları.

ZEBİDİ, Ebû'l Feyz, *Tacu'l Arus Fi Şerh'il Kamus*, Daru'l Fikir Yayınları, Beyrut-1994.

MAKALALER

AKBULUT, "Allah'ın Takdiri-Kulun Tedbiri" *A.Ü.İ.F.D.*, XXXIII.

BASRÎ, **HASAN** "Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdilmelik b. Mervan'a Mektubu", *A.Ü.İ.F.D.*, III, 1959.

BUHL, F.R., "Menat", *İslam Ansiklopedisi*, 3.Baskı, M.E.B. Yayınları.

ÇAĞRICI, Mustafa "Ahlâk", *İslam Ansiklopedisi*.

DÜZGÜN, Şaban Ali "Değişim Kavramı Ve Toplumsal Değişimin Şartları", *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVIII, (1998).

MACDONALD, D. B. "Kaza", *İslam Ansiklopedisi*, 3.Baskı, M.E.B. Yayınları, İstanbul-1977.

....., “Kesb” *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yayınları , İstanbul-1977.

NAGY, Kaldy “Kada”, *Encyclopedia of İslam*, New Edition, Leiden-1978. **YAZICIOĞLU**, M. Sait, “Mâturidi Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi”, *A.Ü.İ.F.D.*, XXX.

YAVUZ, Yusuf Şevki, “Kader”, *İslam Ansiklopedisi*.